HUNGA KÖNYVEK

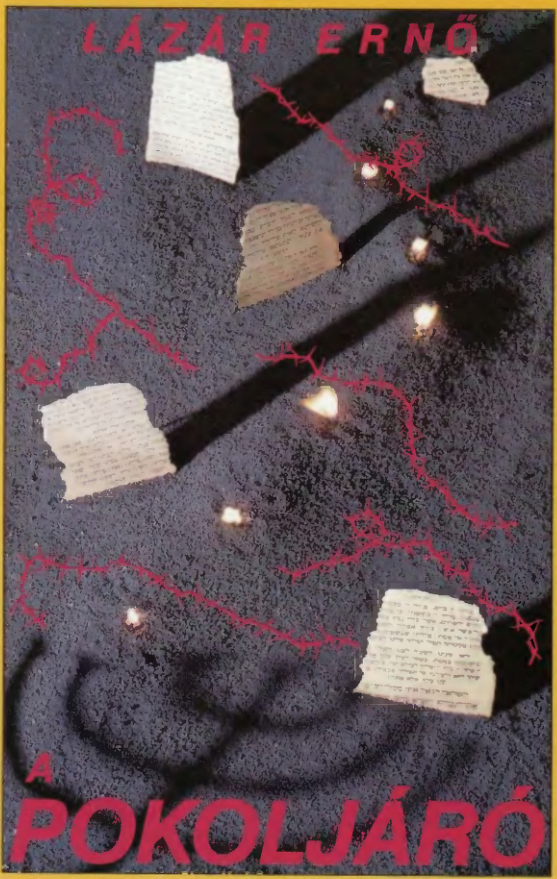

A POKOLJÁRÓ

LÁZÁR ERNŐ

A POKOLJÁRÓ

HUNGA-PRINT
BUDAPEST 1991

ISBN 963 7458 08 5

Kiadja a Hunga-Print
Felelős kiadó: Baráz Miklós
Kiadóvezető: Ludas M. László
Szerkesztette: Eszterág Ildikó
Borítóterv: Romvári János
Műszaki szerkesztő: Rucsek Andrea
Nyomta a Hunga-Print Nyomda
Felelős vezető: Baráz Miklós
Munkaszám: 91/394
Megjelent 10 (A/5) ív terjedelemben,
5000 példányban

A bárányfelhők lustán úsztak a kék ég boltozatán, a kora tavaszi szél kelet felé sodorta őket. A nap sugarai végigsiklottak a békés, téli álmából ébredő tájon. A magasban szálló madarak rajának zajos csiripelése a közelgő tavasz himnuszát zengte.

Csodálatos volt a táj: Ausztria egyik legszebb, lankás, dombos, az Alpok hegyláncaiban végződő vidékén.

Visszatekintve a múltba úgy él mindez emlékeimben, mint egy megtervezett színházi díszlet, melynek színpadán szörnyű, megrázó dráma játszódik le.

Ezt a drámát maga a történelem írta, s a sok százezer szereplőjének egyike voltam én is.

Ott vonult a végtelen kígyózó menet a még keményre fagyott földúton. Az út két oldalát szegő erdő kopasz fái között megfagyott hófoltok jelezték a télutót. 1945 márciusának első napjaiban jártunk. Fáradt, nehéz lépésektől visszhangzott a táj, mint a dzsungelben távoli dobverés monoton hangja.

Második napja meneteltünk a csodálatos „békés" tájon, amelynek szépségében akkor és ott senki sem tudott gyönyörködni. Más gondolatok foglalkoztattak bennünket: a meleg családi fészek, amelyet a barbár fasizmus szétdúlt, a hozzátartozók, akiktől elszakítottak, s persze nem utolsósorban saját sorsunk. Vajon ez az utolsó menetünk? Visszatérünk-e még otthonainkba, és viszontlátjuk-e szeretteinket? Ezek a gondolatok, érzések kavarogtak elfásult agyamban. Az egész úton s a pihenők alatt sem

gondoltam másra, mint az otthonra, a családra, a kilátástalannak tűnő jövőre.

Nem tudom mivel magyarázni, de a munkaszolgálatba Jolsvára történt bevonulásom első napjától (1944. május), a mauthauseni koncentrációs tábor végtelennek tűnő időszakán át, a gunzkircheni felszabadulásom napjáig (1945. május 4.) optimista voltam és maradtam. Ennek is köszönhetem, hogy a szinte emberfeletti szörnyűségeket átvészeltem, kibírtam. Fanatikusan bíztam abban, hogy túlélem a háborút, s viszontlátom a családomat. Ma már tudom, hogy az isteni gondviselés mellett töretlen optimizmusom volt az, ami minden nehézségen átsegített, no meg persze egy kis szerencse is.

Akkor ott, menetelve Deutsch-Schützenből Ausztria belseje, az ismeretlen felé, szinte filmszerűen peregtek le agyamban az elmúlt hetek sűrű eseményei. Három hét telt el a szombathelyi hipis (személyi motozás) óta, amikor a magyar *csendőrök* átadtak a TODT-szervezetnek (német műszaki alakulat), akik Deutsch-Schützenbe (Németlövő) vitték századunkat lövészárkot ásni.

Hajnaltól napestig ástuk a lövészárkokat – s mint a háború után tudomásomra jutott, soha nem is vették igénybe – naponta kétszer kaptunk enni, reggelit és vacsorát.

A déli, félórás pihenő alatt fogyasztottuk el a reggelinél kiosztott kenyeret és marmeládot.

A körletünk elég tűrhető volt. Barakkunk, amelyet tulajdonképpen egy csűrből alakítottak át, a falu szélén állt. Ahogy visszaemlékezem, a fertőrákosi dombon felállított földes ponyvasátorhoz képest palotának tűnt. Belül emeletes, egybeépített fapriccsek voltak: csak úgy árasztották magukból a friss fenyő s a rászórt szalma illatát.

A körlet közepén egy kerek pléhkályha ontotta magából a meleget. A fűtésről a gyengélkedők és a munkaképtelen bajtársaink gondoskodtak.

A napok szürkén, egyformán teltek. Reggel kivonulás a falutól mintegy két kilométerre, s ott estig árokásás. Szerencse, hogy a talaj nem volt túl kemény, hisz még az elmúlt évben búza, vagy rozs termett a fekete földben.

A front nem lehetett túl messze. Minden nap szinte percnyi pontossággal húztak el fejünk felett fantasztikus magasságban a bombázók, maguk mögött hagyva a nyílegyenes kondenzcsíkokat. A távolból légvédelmi ütegek ropogása vegyült egybe a kioldott bombák süvítő, fülsiketítő zajával, majd a becsapódásoktól visszhangzott a máskor egyébként nyilván csendes környék. Most csákányaink ütemes csapkodó hangja a visszatérő repülők zúgásával keveredett.

Őreink tekintetükkel rendre kísérték a nyugati irányba elhúzó gépeket, majd szinte gépiesen felhangzott a megszokott parancsszó: los... los... „gyerünk, gyerünk"!

Ez a vezényszó a nap minden szakában sokszor elhangzott, de erélyesebben főként akkor, amikor délutánonként menetrendszerűen föltűnt a TODT-egység parancsnokának jól megtermett, pocakos alakja. Terepszemlére jött. Felmérte, hogyan halad a munka. A parancsnok idős, őszhajú, csendes ember volt. Nem szólt hozzánk soha egyetlen szót sem, legfeljebb az őreinkkel váltott egy-két szót, ilyenkor valószínűleg a lövészárkok építésének újabb szakaszait jelölte ki.

Így múlt el három hét, és nem történt semmi rendkívüli, hacsak az nem, hogy egyre közelebbről hallottuk – vagy lehet, hogy csak véltük hallani? – az ágyúlövedékek becsapódását.

Az egyik nap mégis csak történt valami. Délelőtt 11 óra tájban, amikorra a reggeli köd már szétoszlott a csípős szélben, és a nap néha-néha kikandikált a felhők közül, arra lettünk figyelmesek, hogy az országúton gyalogosok tűnnek fel. Ahogy közeledtek, úgy rajzolódott ki előttünk egy katonai egyenruhát viselő csapat.

Élükön tiszt lovagolt. Akkor eszméltünk rá, hogy az érkezők nyugatra menekülő, vagy ahogy akkor mondták – „tervszerűen visszavonuló" – árpádsávos karszalagot viselő, Hunyadi-péncélos magyar katonák.. Feltűnt, hogy köztük igen sok, a gyermekkorból alig kinőtt leventesipkás fiatal van. A vállukon lógó puska szinte a bokájukat verte; poros ruhájuk, elnyűtt arcuk árulkodott: fáradtak, kimerültek...

Amikor a csapat velünk egyvonalba ért, a századosi rangjelzést viselő tiszt felemelte a kezét a magasba, pihenőt vezényelt katonáinak.

Ő maga ráütött fáradt, poros lovának farára, és egyenesen felénk tartott. Az első őrnél – nem messze tőlem – nagyot rántva lovának gyeplőjén megállt, tekintete gúnyosan végigsiklott rajtunk.

– Hol a parancsnok? – kérdezte hetykén az őrhöz fordulva, miközben alig tudta féken tartani állandóan ficánkoló lovát. A német őr nem értette, mit akar a tiszt, hisz nem tudott magyarul.

– „Ich verstehe sie nicht. Sprechen sie Deutsch?" (Én nem értem önt, beszél ön németül?)

– Kommandant? – és a nyeregben maradva kihúzta magát, hogy még nagyobb hangsúlyt adjon a szónak, ami nem is kérdően, sokkal inkább parancsolóan hangzott.

Az egyik őr elment, és alig néhány perc múlva a parancsnokkal s egy civillel – mint kiderült ő volt a tolmács – tért vissza.

A parancsnokon látszott, hogy nincs ínyére a találkozás, nem szívesen bújik elő jól fűtött irodájából, ahonnan legfeljebb a megszokott napi inspiciálás idejére mászott elő. E napon ráadásul különösen hűvös, szeles idő volt.

A százados színpadias mozdulattal leugrott a lováról, bal kezébe fogva a kantárszárat, a jobbal pedig kezet fogott a parancsnokkal.

– Szeretnék egy pár zsidó munkaszolgálatost magammal vinni – mondta szinte ellentmondást nem tűrő, parancsoló hangon.

A parancsnok kissé meglepetten kérdezte:

– Minek kellenek azok Önnek?

– Mint látja – mutatott az alig száz méterre pihenő katonák felé – nagyon sok a fiatal közöttünk, nemrég tereltük össze őket a környező falvakból. Akad köztük olyan is, akinek most van először fegyver a kezében... A zsidókat azért kérem – s most még jobban felemelte a hangját –, mert szemmel láthatóan túl sok van belőlük, élő céltáblának akarjuk őket felhasználni. – Hangjába szinte szadista kéj vegyült.

Mindezt olyan hangosan mondta, hogy nem csak mi, akik közvetlen közelben álltunk, de még a távolabb lévők is tisztán hallhatták. Valósággal kővé meredtünk.

„Semá Jiszráel" – mondta könnybe lábadt szemmel a mellettem lapátoló, *chászidságáról* (vallásosságáról) ismert gyér szakállú Roth – mi lesz velünk? – fordult felém széttárva karjait. Nem tudtam neki mit mondani, hisz magam is meg voltam döbbenve. A TODT-parancsnok arcát figyeltem, aki türelmesen, pókerarccal hallgatta végig a tolmács fordítását. Közömbösen végigmérte tekintetével a hetyke tisztet; majd a távolban pihenő katonák irányába nézett. Aztán tekintete ismét a századosra szegeződött, és amikor a tolmács utolsó szavai is elhangzottak – „élő céltáblának akarjuk őket felhasználni" – úgy nézett a tisztre, mint aki rosszul érti, vagy nem akar hinni a fülének. Dermedten figyeltünk; mindannyian pokoli perceket éltünk át.

– Micsoda, jól hallottam? Élő céltáblának! – kérdezett vissza parancsnokunk, majd a százados felé fordulva határozottan kijelentette: – Szó sem lehet róla! Különben mint látja, ezekre a zsidókra itt van szükség, itt dolgoznak, lövészárkokat ásnak. – Be sem várva a választ tisztelgett, majd sarkon fordult és elindult vissza az irodájába.

A fiatal tiszt arcán csalódás tükröződött. Dühödt tekintete addig kísérte a parancsnokot, míg annak alakja el nem tűnt a házak között. Aztán egy megvető pillantással felpattant a lovára,

s hangos ostorcsapások és a zsidók szidalmazása közepette visszavágtatott csapatához. Megkönnyebbülten sóhajtottunk fel.

– Hát ezt megúsztuk – mondta a mellettem lapátjára támaszkodó, az imént még sopánkodó Roth.

– Ezt igen – válaszoltam röviden, s csákányomat felemelve mélyen a fekete talajba vágtam.

Minden figyelmeztetés nélkül látott mindenki a munkához. Most nem volt szükség a máskor szinte állandó nógatásra. Minden egyes csákányütés annak szólt, aki az életünkre akart törni.

Csendben dolgoztunk. Délután megjelent a parancsnok a szokásos ellenőrzésre. Végigment az árkok szélén, tekintetén látszott, hogy valamiért nyugtalan. Mint egy holdkóros, úgy mászkált közöttünk, senkivel, még az őrökkel sem váltott egyetlen szót sem, majd körbe nézett, és sietve távozott.

Az est szürke leple ereszkedett a tájra. Ki lapáttal, ki csákánnyal kezében sorakozott fel, kissé kimerülten, de jó hangulatban vonultunk be a körletbe. Máskor nagy volt a zsivaj, ez alkalommal azonban mindenki csöndben maradt. Felsorakoztunk a vacsorához, és most valahogy még jobban esett a meleg leves: átjárta egész testünket. A barakkba visszatérve a kimerültségtől és az izgalmaktól elgyengülve nyúltunk el a priccsen. Néhányan azonnal álomba merültek, mások nyitott szemmel, a semmibe révedve álmodoztak. Talán felidézték életük egy-egy szép epizódját, boldog gyermekkorukat, a házat, a lakást, annak berendezési tárgyait, a bútorokat, az ablakokat borító tarka, virágos függönyöket, a könyvszekrényt, a még kiolvasásra váró vagy már ronggyá olvasott könyveket; az asztalt körülülő családot, amelynek tagjai a vacsorára várva felszabadultan csevegnek, tárgyalják a nap tarka eseményeit.

Én is nagyon kimerült voltam, de sokáig nem jött álom a szememre. Az ágyúk dörgését, a lövedékek becsapódását egyre közelebb, és egyre ütemesebben hallottam. A monoton zaj végre álmot csalt szememre. Egy lövedék közeli becsapódása riasztott

fel bennünket. Ismét egy, majd egy harmadik; úgy tűnt, mintha földrengés lett volna. A mellettem fekvő Klein kinyitotta a szemét, s álmosan megkérdezte: mi van...? mi történt...? itt van- nak az oroszok...? Úgy látszik, erről álmodott. Nem csoda, hisz napközben már sűrű ágyúdörgést hallottunk, s ebből sejtettük, a front nem lehet messze tőlünk. Sajnos semmilyen információhoz nem jutottunk. Körletünk a falu szélén volt, a lakosság messze elkerült bennünket, így senkivel sem volt lehetőségünk beszélni.

Az ágyúzás folytatódott és a lövedékek egyre közelebb csapódtak be. A század minden tagja ébren volt már, amikor nyílt a körlet ajtaja. A parancsnokhelyettes lépett be, és máris elhangzott az utasítás: Aufstehen schnell! Teljes menetfelszerelésben a körlet előtt sorakozó! Nagy volt az izgalom. Mindenki igyekezett a holmiját minél előbb hátizsákjába gyömöszölni. Néhány perc múlva már kint sorakozott az egész század. Vegyes érzések töltöttek el bennünket, hisz több mint egyéves munkaszolgálatos tapasztalatainkból tudtuk, hogy a sorakozó nem mindenkor jelenti azt, hogy el is hagyjuk a körletet. Többször előfordult, hogy ilyenkor hipist rendeltek el.

„Alig négy hete, mielőtt ideérkeztünk, estünk át talán a legnagyobb hipisen, s most ismét?" – tettem fel magamnak a kérdést. Töprengésre azonban nem maradt idő.

– Hátizsákokat lábhoz – hangzott a parancs.

„Igen, ez hipis lesz" – gondoltam magamban, és szemem előtt felvillant a néhány hét előtti, szombathelyi motozás képe. Egy egész életre emlékezetes marad minden részlete.

A csendőr betuszkolt a szobába. Tekintetemmel végigpásztáztam a sárga viasszal beeresztett padlót, az egykor fehérre meszelt salétromfoltos falakat, a piszkos, plafonról lelógó porlepte fekete zsinórt, amelynek végén csupasz foglalatban gyér fényű körte

világított. A szoba közepén a lámpa fénye rávetődött egy gyalult, barnára pácolt asztalra. Az asztalnál egy csendőr őrmester ült. Középkorú lehetett, borotvált, pirospozsgás arcú; barna, sűrű haja mélyen a homlokába nőtt. Apró, mélyen ülő szemével hidegen mért végig. Az ajtó és az asztal között álltam meg, kezemben a hátizsákkal. Ő rám szegezte hideg tekintetét, amitől egy pillanatra összerezzentem. Észrevehette, mert arca gunyoros mosolyba torzult. Balsejtelmeim támadtak, amire minden okom megvolt.

Az ajtón – amelyen a csendőr belökött – előttem már huszonegyen léptek be, de ki még senki sem jött. Mintha a föld nyelte volna el őket. Vajon hová tűntek? Mi lett velük? Odakinn a boltíves kapualjban századunk mintegy kilencven tagja várakozott, nyolc-tíz csendőrtől körülvéve, akik éberen ügyeltek arra, nehogy szót váltsunk egymással.

A másodpercnyi, de számomra végtelennek tűnő csöndet az asztalnál ülő őrmester törte meg. Hangja durva, nyers volt, mintha nem is emberhez, hanem állathoz szólna.

– No mi lesz? Talán kérvényt nyújtsak be? Lépjen közelebb az asztalhoz.

Tétovázásomat látva rámripakodott.

– No mi lesz? Gyerünk!

Néhány lépést tettem az asztalig. Éreztem, hogy térdem megroggyan. De lépnem kellett, mert a szobába kísérő csendőr közvetlenül mögöttem állt, valósággal a nyakamban éreztem a leheletét. Egy pillanatra újra összevillant tekintetem az őrmester vízszínű szemével, amelyből jeges hidegség, kegyetlenség és gyűlölet áradt felém. Pillantása dermesztően hatott, mozdulni sem tudtam.

– No, mozogjon már! – csapott püffedt öklével az asztalra. – Pakoljunk ki mindent a hátizsákból, de mindent ám! – ordította, majd felállt. Alacsony, tömzsi, túltáplált testén csak úgy feszült az egyenruha. Remegő kézzel oldottam ki a hátizsákom zsinegét,

s kezdtem lassan kipakolni. Elsőként kopott csajkám került elő. Amikor az asztalra helyeztem, nagyot csörrent a benne lévő kanál. Egy fakó pokrócot, néhány fehérneműt, mosdószereim, és egy tartalék nadrágot helyeztem mellé. Kezem a hátizsák mélyén fekvő utolsó tárgyhoz ért, ahhoz, amit semmiképpen sem szerettem volna megmutatni. A dagadt csendőr őrmestert földühítette pillanatnyi tétovázásom. Rám förmedt.

– No mi lesz? Elaludtunk? Majd felébresztem! – Szemével a mögöttem álló csendőr felé intett, az pedig pontosan tudva a dolgát, a puskatussal oldalba vágott.

Kegyetlenül fájt, de összeszorítottam ajkam, fel sem szisszentem. Remegő kézzel nyúltam a hátizsákba és kivettem a féltve őrzött „kincset", az aranybetűkkel kivarrt bársonyzacskót, amelyben a *tefillín* (imaszíj), a *tálisz* (imakendő) és az imakönyvem lapult. Ezek a kegytárgyak felbecsülhetetlen értékkel bírtak számomra. Mindhármat a *„bár-micvóm"*-ra kaptam; de a *tefillín*, amely családi ereklye volt, a világ minden kincsénél drágább volt nekem. Most, amikor szívemhez szorítottam a zacskót, felvillant előttem a kép, amit a múló idő sem tudott elhomályosítani. A *bár-micvó* ünnepségem 1937-ben a kolozsvári *„Poale Cedek"* templomban volt. Az ezt követő házi ünnepségen mondott beszédem, a *dróse* után apám felállt, felém fordult, meleg barna szeméből egy könycsepp hullott a fehér asztalterítőre. Atyai áldással nyújtotta át a *tefillín*t, amit ő is az apjától kapott, aki szintén az apjától örökölte.

Amikor elvettem a családi ereklyét, s egy pillanatra – mint most – szívemre szorítottam, megfogadtam, hogy bármi történjék velem, soha meg nem válok tőle. Akkor elképzelni sem tudtam, hogy ez valaha is bekövetkezhet.

Az asztalnál ülő őrmester mennydörgő hangja riasztott fel merengésemből.

– No mi lesz? – dübörögte. Önkéntelenül is erősebben szorítottam szívemhez a zacskót, szerettem volna annak egyik zugába elrejteni.

Az őrmester kitépte kezemből, én ösztönösen utána kaptam, de a mellettem álló csendőr ismét oldalba vágott. Szinte semmi fájdalmat nem éreztem, sokkal nagyobb szenvedést jelentett látni, amint az őrmester vadul szétrántja a zacskó zsinórját, s kihull belőle az imakönyv, a *tálisz* s a két szabályosan összetekert szíjú *tefillín*.

Éles pengeként hasított szívembe a fájdalom – ekkor buggyant ki először szememből a könny, rá a kezem fejére; úgy égetett, mint tüzes láva.

A csendőr őrmester erre már nem figyelt, csak a „zsákmányra" koncentrált, csak az érdekelte. Letekerte a szíjakat, s mint egy eszelős kiáltott fel.

– Ez az, megvan – morzsolgatta kezei között a szerzeményét, majd a szoba egyik sarkába hajította őket. A szemem ekkorra már hozzászokott a félhomályhoz, így láttam, hogy a sarokban már több *tefillín* halmozódik.

Nem tudtam magam túrtőztetni tovább, kissé előrehajoltam, s az asztal szélébe kapaszkodva könyörögtem.

– Ezt ne tessék elvenni! Bármit csak ezt ne! A nagyapámé volt, s ez nekem nagyon drága... kérem... kérem... – Hangom elcsuklott a sírástól. Az őrmester vészjóslóan nézett rám.

– Mi? Micsoda? – ordította. – Még szemtelenkedni merészelsz? – A következő pillanatban hatalmas pofon csattant az arcomon. Zúgott az egész fejem, megtántorodtam, a szoba forogni kezdett velem. A mögöttem álló csendőrnek dőltem, aki nagyot lökött rajtam.

– Vigye! – parancsolta az őrmester a csendőrnek, majd felém fordult: – Összepakolni a cuccokat és gyerünk!

Bedobáltam hátizsákomba az asztalon heverő holmimat. Ahogy végeztem, a csendőr azonnal galléron ragadott és betusz-

kolt egy másik ajtón. Falépcsőn mentünk felfelé, a kiszáradt deszkák recsegtek lépéseink alatt. Egy vasajtóhoz értünk. Kinyitotta, s egy piszkos, poros padlás képe tárult elém; a félelemtől és a hidegtől dideregve ott ültek bajtársaim hátizsákjaiknak támaszkodva, pokrócaikba burkolódzva. Az ajtó becsapódott mögöttem. Mindannyian körém gyűltek, és kérdések özönét zúdították reám. Nem tudtam rögtön válaszolni, hisz szememből patakokban hullott a könny. Úgy sírtam, mint gyerekkoromban, amikor valami csínytevésért kikaptam apámtól. Mikor végre valahogy megnyugodtam, vöröshajú, szeplős barátom, Rosenthal Emil, akivel együtt vonultunk be Jolsvára, gyengéden megérintette vállamat, és megkérdezte.

– Mondd, mi történt? Téged is megvertek? Mert engem nagyon. Nem akartam a *tefillínt* odaadni.

Rosenthal Máramaros-szigeti volt, egy *sajchet* (metsző) fia, s nagyon vallásos.

– Képzeljétek –, szólt közbe Szántó István, aki fehér karszalagos munkaszolgálatosként igen kalandos körülmények között került századunkhoz – engem azért vertek meg azok a disznók, mert nálam nem találtak imaszíjat. Azt sem tudtam, mi az. Hiába magyaráztam, hogy katolikus nevelésben részesültem és a piaristákhoz jártam iskolába, mintha meg sem hallották volna.

– Vajon miért csak a *tefillínt* vették el tőlünk? – tette fel elgondolkodva a kérdést Weisz, századunk mindig jókedvű, okoskodó tagja – hisz már annyi hipisen estünk át eddig is, de a kegyszereinket soha nem bántották.

Igen, emlékszem, Füleken a munkaszolgálat alatt 1944 júliusában egy József Attila- és egy Heine-kötetet vettek el tőlem. A fiatal, hetyke bajuszú csendőr anélkül, hogy megnézte volna, ami a kezében van, rögtön rávágta:

– Kommunista propagandakönyveket olvasunk? – és a mellette lévő ládába hajította őket bajtársaim elkobzott értéktárgyai közé.

– Igen... igen, ilyen hipis, mint ez a mostani még nem volt – ismételgette Weisz, majd szokásos fanyar humorával hozzátette:

– Micsoda *„ázeszság"* (szemtelenség).

Többek arcán erőltetett, kínos mosoly jelent meg. Közben egymás után jöttek a hipisen átesett bajtársaink, míg végül megtelt a padlás, ismét együtt volt az egész század.

Leszállt az est, a padlás szűk ablakain egy-egy csillag apró fénye ragyogott be reményt keltően, mint a mesékben.

Még hallgattam egy ideig bajtársaim halk suttogását, majd a pokrócba burkolódzva, hátizsákommal a fejem alatt próbáltam elaludni. Nyugtalan voltam; ki tudja, mit hoz még a holnap? Nehezen jött álom a szememre, a torkomat sírás fojtogatta. Miért pont a *tefillint* vették el? Tettem fel magamban ki tudja hanyadszor a kérdést, de a rejtélyt nem tudtam megfejteni.

A padláson egyre hidegebb lett, egyre közelebb bújtunk egymáshoz, hogy ne érezzük kínzó marását. Végre elaludtam. Reggel még hajnal volt, amikor sorakoztattak, majd elindultunk gyalog Deutsch-Schützenbe.

Azóta négy hét telt el, és most századunk itt áll álmosan, remegő térdekkel, várva, hogy mi történik. Klein bökött oldalba.

– Mit gondolsz – kérdezte izgatott hangon – miért kellett ily korán sorakozni?

– Nem tudom – válaszoltam halk, kissé remegő hangon. Gondolataimat még mindig a szombathelyi hipis emlékei foglalták el. Itt, Deutsch-Schutzenben, ezen a reggelen hűvös, csípős hajnali szellő sodorta az erdőre ereszkedő ködöt, de a levegőben érezni lehetett már a tavasz jellegzetes illatát.

Hamarosan megjelent a TODT-parancsnok az őrök kíséretében, a megszokott egyenruhákat viselték, de oldalukon most géppisztoly is volt. Mindez megerősítette bennem az érzést, hogy hipis lesz. A távolból ágyúk dorgése zavarta meg a csendet. A parancsnok sorakozót rendelt el, majd lassan elindultunk a szokásos úton, a konyha felé.

A megkonnyebbulés sóhaja tört fel belőlünk. S még nyugodtabbak lettunk, amikor megláttuk a gőzölgő gulyáságyút és a mellette álló Kohnt, a kovér, pirospozsgás, mosolygó arcú szakácsunkat, kezében a merítőkanállal.

„Auf! Auf!" – hangzott fel a vezényszó, weiter... a pihenőnek vége. Mint akit mély, édes álomból riasztanak, úgy rezzentem fel. Szinte azt sem tudtam, hol vagyok.

– Mi van veled, elaludtál? – rázta meg a vállamat Klein. Kissé bambán néztem korul, majd fáradtan feltápászkodtam. Második napja, hogy elhagytuk Deutsch-Schutzent, azóta állandóan meneteltunk. Jó lett volna még egy rövid időre, a gyenge tavaszi naptól átlangyosodott füvon pihenni.

Elindultunk. Nem szóltunk egymáshoz. Tudtuk, hogy szótlanul könnyebb a gyaloglás, a hallgatással energiát takarítunk meg.

Gondolataink azonban szabadon szárnyaltak, mint a madár. Friss, illatos kávéról ábrándoztam, és felvillant előttem Kohn szakács képe. Álltam csajkámmal a kondér előtt és belebámultam kerek, pirospozsgás, az egészségtől majd kicsattanó arcába. Megérthette vágyakozásomat, mert mélyen a kondérba merítette kanalát, s csajkámat színultig toltotte a forró lottyel. Tobbé nem találkoztunk. Ő nem jott velunk tovább, s csak jóval később tudtam meg, hogy túlélte a háborút. A felszabadulás után kivándorolt Ausztráliába, ahol kezdetben szakácsként dolgozott. Ma az egyik legelőkelőbb étterem tulajdonosa.

„Igen! Milyen jó lenne most az a fekete lotty, meg egy darabka kenyér" –, gondoltam magamban újra. Azt a negyed kenyeret és marmeládot, amit útravalóul kaptunk, a legtobben már megettuk abban a reményben, hogy majd ismét adnak. Micsoda tévedés! Talán mert még nem ismertuk az igazi éhezést. Eddig csaknem mindig volt mit ennunk, kulonosen Magyarország területén. Igaz, nem a „kincstári" koszt volt akkor sem olyan bőséges...

Amikor egy-egy faluban elszállásoltak bennünket, az esti szürkület beálltakor elszöktünk „felderítő" útra. Felderíteni, hol koldulhatunk... Bár háború volt, a legszegényebb családnál is mindig megkínáltak, akadt harapnivaló a számunkra is. Az egyik faluban, a nevére már nem emlékszem, az egyik házból gyerekek viháncolásának zaja szűrődött ki. A kapu nyitva volt, kutyaugatást nem hallottam, így bekopogtam az ajtón. Második kopogtatásomra egy rémült női hang szólt ki:

– Ki az?

– Jó ember.

Nem jutott más az eszembe, de hallom, hogy megzörren a rigli, s lassan, nyikorogva nyílik az ajtó. Harminc év körüli nő bukkant föl a résben, s meglepetésemre betessékelt. A konyha, ahová beléptem, tágas volt. A mennyezetről lelógó díszes petróleumlámpa megvilágította az asztalt; heten ültek körülötte. Egy másik, idősebb asszony és hat gyermek. Mindenki előtt tányér, a tányérokon pedig a kedvenc ételem: mákos tészta.

Üljön már le minálunk, vitéz úr – szólt az idősebb nő – ne vigye mán el az álmunkat.

Miután látta tétovázásom, a fiatalabb egy széket tolt az asztalhoz. Civilruha volt rajtam, sárga karszalag. A katonasapkát, amit a munkaszolgálatosok is viselhettek, a kezemben szorongattam. Kérdezték, miben segíthetnek. Elmondtam, hogy zsidó munkaszolgálatos vagyok, és hogy századomat a falujukban szállásolták el. Azért jöttem, hogy kevéske pénzemen élelmiszert vásároljak.

– Hát az sajnos nekünk sincs sok, mindkettőnk férje kint van a fronton, és itt maradtunk hat gyerekkel. Nem könnyű, elhiheti – sóhajtott föl a fiatalabb nő fájdalmasan.

Már álltam is föl, hisz ebben a nehéz időben nem könnyű gondoskodni hat éhes gyerekszájról, amikor megszólalt az idősebb asszony.

– Ha nem sértem meg, egy kis mákos tésztával szívesen megkínáljuk – és be sem várva válaszom, tányért és villát tett elém. Már szedte is a tálból a még gőzölgő, jóillatú ételt. Anynyi volt rajta a mák, hogy alig lehetett a tésztát látni. Oly mohón ettem, annyira csak az evésre koncentráltam, hogy amikor a tányér fenekére értem, akkor vettem észre, hogy senki nem eszik, minden szem engem bámul.

Elszégyelltem magam. Hogy zavaromat eloszlassák, gyorsan rászóltak a gyerekekre.

– No egyetek mán, ne piszkáljátok a drága ételt.

– Látja, csak úgy turkálnak az ételben – fordult hozzám a fiatalabbik kedvesen – pedig hát a drága uram is hogy szereti a mákos tésztát, hogy megenné.

– Ki tudja, vajon most hol lehet, mit eszik – sóhajtott a másik fájdalmasan. Közben elvette a tányéromat és a tálat rakta elém.

– Csak tessék nyugodtan megenni, hisz mán alig maradt valami – mutatott a még félig megrakott tálra. Megköszöntem, majd a gyerekek felé fordulva próbáltam oldani a feszült hangulatot: – No most versenyezni fogunk, ki eszi meg hamarabb.

Úgy látszik, ez tetszett, mert mindegyik nagy lendülettel látott neki az evésnek. Egyszer csak az egyik gyerek felkiálltott:

– Én nyertem, én vagyok az angyal! – és sorra kiáltották valamennyien: én vagyok az angyal. Én is megettem mindet az utolsó szemig, ha nem szégyellem, a tálhoz tapadt mákot is lekapartam volna. Miután a gyerekeket aludni küldték, még sokáig beszélgettünk életről, háborúról. Későre járt, mire megköszöntem a vendéglátást. A legnagyobb meglepetésemre az idősebb asszony így szólt:

– Mi köszönjük, hogy megtisztelte a házunkat. Ha maga nem gyün, a gyerekek vacsora nélkül fekszenek le. Kár, hogy nem maradnak tovább, mert holnap is szívesen láttuk volna.

Odakinn koromsötét volt, a bombázások miatt a házak ablakait elsötétítették. Ennek ellenére könnyen megtaláltam a vissza

vezető utat. A pajta előtt azonban, ahová beszállásoltak, elfogott a rémület. Olyan mélységes csönd volt, mintha senki sem lenne már ott. Csak amikor benyitottam, nyugodtam meg. Társaim ott horkoltak, szuszogtak a földön pokrócaikba burkolózva.

Azon a reggelen, amikor elhagytuk Deutsch-Schützent, az út bal oldalán egy futballpálya tűnt fel előttünk. Egy hatalmas legelő közepén alakították ki, s most több ezer lesoványodott alak imbolygott rajta. Századunkat is besorakoztatták közéjük. Fiatalok és idősek reszkető kezeiket nyújtogatták felénk; egy falat kenyérért esedeztek. Négy napja masíroztak étlen-szomjan.

– Honnan jöttök? – kérdeztem a hozzám legközelebb álló szemüveges, húsz év körüli fiút. Kopott, nem az ő sovány alakjára szabott télikabátot viselt, derekát spárgával kötötte át.

– Kőszegről – mondta remegő, gyenge hangon –, de vannak itt a Dunántúl minden részéről.

A beszélgetést abba kellett hagynunk.

– Achtung, Achtung, still bleiben... Figyelem, figyelem, csendet kérek... – kiáltotta el magát egy pattogós hangú tiszt vagy tiszthelyettes. Egy szempillantás alatt, mint amikor a karmester felemeli a pálcáját, néma csend lett. Rövid beszédében arról tájékoztatott, hogy a transzport hamarosan elindul, és a legnagyobb fegyelmet követeli meg mindenkitől. A menetoszlopot szigorúan tilos elhagyni, a legkisebb fegyelmezetlenséget is megtorolják. A beszéd végére fiatal SS-katonák sorakoztak fel az út túloldalán.

– Ha ezek lesznek a kísérőink, nem sok jót várhatunk tőlük – súgta fülembe a kőszegi fiú – ilyenek voltak eddig is az őreink. – Válaszolni akartam, de remegő ujját vékony, vértelen ajkához emelve figyelmeztetett, ne beszélgessünk, mert abból csak baj lehet.

Aztán mégiscsak ő szólalt meg újra. Halk, könyörgő hangon egy falat kenyeret kért. Úgy éreztem, megszakad a szívem. Zsá-

komba nyúltam és a tartalékba eltett, féltve őrzött kenyérből letortem egy darabot és bedugtam a kabátja kulső zsebébe. Szeméből konny buggyant elő, végigfolyt lesoványodott arcán, nem tudott szólni, csupán fejével intett köszonetet. Aztán belenyúlt a zsebébe, kivette a kenyeret, és szinte egyben lenyelte az egészet.

Kozben elhangzott a parancs: sorakozó, indulás. A menet meglódult. Én a századommal, a bajtársaimmal maradtam egyutt. Klein sem tágított mellőlem. Egy darabig az országúton meneteltunk, majd lekanyarodtunk egy mellékútra, amely az erdőbe vezetett. Az emelkedő út egyik magasabb pontjáról visszatekintve láttam a kígyózó, hullámzó, legyengult, agyonkínzott emberekből álló tomeget. Hogyan fogják kibírni a gyaloglást, hisz ők Deutsch-Schutzenben sem kaptak ellátmányt, későn este érkeztek, a szabad ég alatt toltották az éjszakát. Akkor még nem tudtam, hogy a kovetkező és az azt követő tobbi éjszakát már mi is a szabad ég alatt fogjuk tolteni.

Tobb órája meneteltunk már, amikor végre egy tisztáson pihenőt rendeltek el. Fáradtan rogytunk le a fűre. Csak egy kortyot ittam a kulacsomban lévő vízből. Takarékoskodni kellett, ki tudja, mikor lesz lehetőség újra teletoltenı. Ettől az egy kortytól némileg felfrissultem. Eltűnődtem: hol lehetünk? Fogalmunk sem volt arról, merre járunk. Az erdei és mezei utakon sehol egy jel, amiből legalább kovetkeztetni lehetett volna. Utunk végcélját nem ısmertuk. Legfeljebb bizonytalan sejtéseink lehettek arról, hogy nyugatnak tartunk. Az első pihenő rovid volt, de azon a napon még kétszer megálltunk.

Az egyik alkalommal arra lettem figyelmes, hogy valakı nem messze tőlem olasz dalokat énekel. Csak hangfoszlányok jutottak el hozzám, először azt hıttem, hallucınálok. Megboktem barátom vállát, akı mellettem szundıkált.

– Te is hallod? – kérdeztem a távoli dallamot figyelve. Felkönyökölt, fülelt majd megszólalt.

– Ez nem lehet igaz, igen, én is hallom. Gyere nézzük meg, ki lehet az, akinek van kedve énekelni.

Feltápászkodtunk, és megindultunk a hang irányába.

Mintegy száz méterre tőlünk egy emelkedőn alacsony, furcsa ember állt, és énekelt. Kimerültségük ellenére többen is köré gyűltek, és átszellemült arccal hallgatták. Ahogy közelebb mentem, ismerősnek tűnt. Tudtam, hogy valahol már láttam. Csak akkor ismertem fel, amikor már egész közel értem. Halmai Imre volt, a kabarészínpadok egykor ünnepelt művésze. Most ott állt, spárgával átkötött télikabátjában, borostásan, elhanyagoltan. Furcsa és fájdalmas volt így látni a hajdan oly elegáns színészt. Az énekszám után néhány viccet mondott el, de igazán szívből senki sem tudott nevetni rajta. Amikor befejezte előadását, a körülötte állók egy-egy falat harapnivalót adtak neki. Ez volt a „honorárium" a fellépéséért.

Az éjszakát egy végeláthatatlan mezőn töltöttük. Bevonulásom óta először hajtottam le szabad ég alatt a fejemet, méghozzá úgy, hogy egy falatot sem ettem. Becsavartam magam egyetlen – a szombathelyi hipisen átmentett – pokrócomba.

Füleken, még munkaszolgálatosként, egy ideig laktunk ugyan egy félig nyitott faraktárban, de akkor nyár volt, meleg. Bámultam az eget, s közben Mendelsohn E-moll hegedűversenyének szólóját hallgattam, amit Sándor Andris játszott.

Ott, a réten is ezt hallottam. A lágy dallamokat, amelyek magukkal ragadják a lelket, és száguldanak vele a végtelen, az ismeretlen felé. A holdat és a csillagos eget bámultam, remélve, hogy megtalálom az én csillagomat, amely majd elárulja a jövőmet. Hogy bíztam mindig a jövőben! De megismerni most szerettem volna csak igazán.

Jó lenne, ha az ember belelátna jövőjébe, ha ismerné a sorsát. Hogyan alakul az élete, mennyi öröm, mennyi bánat és fájdalom

éri majd... Nem, nem hiszem, hogy az jó lenne – meditáltam tovább. – A világ megteremtése óta nem volt ember, aki belelátott volna a jövőbe. Úgy alkottak meg bennünket, embereket, hogy csak a fantáziánkkal juthassunk el a jövőbe. De az ember sorsának, életének alakulását még a fantázia szárnyain száguldva sem ismerheti meg.

Micsoda képtelen gondolatok cikáztak agyamon át, amikor itt feküdtem a szabad ég alatt, egyetlen szál pokrócban, alig átmelegedett testtel, miközben arcomat hideg szél csapkodta. Szerettem elfelejteni, hogy milyen helyzetben vagyok, szerettem volna megszabadulni az utóbbi napok rossz emlékeitől, és azt képzelni, hogy mindaz nem történt meg, hogy csak a fantáziám szüleménye, nem más, mint lidérces álom.

Már gyerekkoromban is voltak rossz álmaim. Olyankor felriadtam, féltem, odabújtam szüleimhez, de sokáig nem tudtam elaludni. Nem hagytak a rémképek.

Igyekeztem felidézni a gyermekkor emlékeit, jókat, rosszakat. Amióta bevonultam, mindig a múltból próbáltam erőt meríteni. Lelki szemeim előtt akkor is felidéződött az elmúlt tizenkilenc év. Megelevenedett a Szilágyság romantikus, dombos vidéke, amely költőinket is oly sokszor megihlette.

Szilágysomlyón, a Magura alján egy düledező régi házban láttam meg a napvilágot. Nagy öröm köszöntött a szülői házra. Nemcsak azért, mert a fiú áldás minden zsidó családban; van aki *káddis*t mondjon az elhalt szülőkért, hanem azért is... De ne vágjunk elébe.

Születésem nem mindennapi történetével én is csak tizenhárom éves koromban ismerkedtem meg, amikor *bár-micvó* lettem, azaz beléptem a zsidó vallás szerint a felnőtt korba, pontosabban, amikor édesanyám elég érettnek talált a történtek megértésére. Nem felejtem el soha, ott ültem anyámmal szemben, és egy

pillanatra sem vettem le tekintetemet finom metszésű, szép arcáról. Feszülten figyeltem minden szavára. Elmondta, hogy négy fiútestvérem volt, de azok egész pici korukban meghaltak. Hiába vetette alá magát orvosi vizsgálatoknak, az okot nem tudták kideríteni. Amikor velem lett terhes, felkereste a nagy tiszteletnek örvendő tinódi csodarabbit, akinek könnyes szemmel elsírta bánatát. A csodarabbi az ég felé meredő szemekkel, türelmesen végighallgatta anyámat, majd rövid csend után a következőt mondta:

– Drága asszonyom, nyugodtan menjen haza, a gyermeket meg fogja szülni, s az életben marad. Meg kell azonban fogadnia, hogy vallásos nevelésben részesíti. Mert ha nem tartatja be vele a vallás előírásait, akkor fogja elveszíteni, amikor a legnagyobb öröme lesz benne.

Ezen kívül azt tanácsolta, költözzenek más városba. Anyám fogadalmat tett, majd miután a rabbi megáldotta, megnyugodva hazatért. Így lettem egy „Ausgebeten Kind", kiimádkozott gyermek.

Hat hónappal megszületésem után Kolozsvárra költöztünk – hogy miért éppen ebbe a városba, azt nem tudom – és itt éltem tizennyolc éves koromig. Hároméves voltam, amikor beirattak *héder*be (hittaniskola). Addig, amíg más gyerek ideje nagy részét játékkal töltötte, én reggeltől estig – csak ebédszünetet tartva – tanultam, ismerkedtem az *álef-bét*tel (héber ábécé), s ez nem kis feladat volt egy hároméves gyerek számára. Alig voltam ötéves, amikor már olvasni tudtam az imakönyvből, a héber betűket jól ismertem és *jiddis*ül írni is tudtam. Hogy milyen is volt a *héder?* Még ennyi év után is jól emlékszem...

A *héder* – amely szobát is jelent – egy kis, fehérre meszelt helyiség volt a templom udvarában. Berendezése egyszerű: hosszú, gyalult fenyőfaasztal, ugyancsak gyalult padokkal a két oldalán. Az asztalfőn ült a hosszú szakállú *melámed* (tanító). *Reb Majse*-ról, az első tanítómról, csak homályos emlékeim maradtak,

hisz akkor még csak hároméves voltam. Arra viszont emlékszem, hogy nagyon jóságos volt a tekintete. Néha barackot nyomott a fejemre, és meg is dicsért olykor.

Sokkal jobban emlékszem egy Goldner nevű *melámedre* – ekkor már első elemista voltam – aki viszont nagyon szigorú volt. Nádpálcája gyorsan előkerült, ha észrevette, hogy valaki nem viseli jól magát, vagy nem figyel az okításra. Ilyenkor egy-két tenyerest is kiosztott. Emlékszem egy esetre is, amikor ábrándozva bámultam ki az osztályunk ablakán. Irigykedve néztem az udvaron focizó gyerekeket. Hirtelen megéreztem, hogy valaki áll mögöttem. Megfordultam, ő volt. Szigorú hangon szólt rám: na, folytasd csak, ahol Samuel abbahagyta. Zavartan néztem az előttem fekvő *chimis* (Mózes öt könyve) lapjaira, de a betűk összefutottak a szemem előtt. Persze, hogy nem tudtam, hol tartunk.

– Állj fel és fordulj felém! – szólt ellentmondást nem tűrő hangján. Felálltam, felé fordultam, majd elhangzott az ismert, félelmetes mondat.

– Tartsd a tenyered! – Lassan kinyújtottam a kezem, és szemem becsukva vártam. Hallottam a nádpálca süvöltését, majd lecsapott a tenyeremre. Felszisszentem. Vártam a következőre, de ezúttal elmaradt.

– Na ülj le, és máskor figyelj. – Sajgott a tenyerem. Leültem, és attól a naptól kezdve szorgalmasan tanultam, mert féltem a nádpálcától.

Gyerekkorom egyik legnagyobb és egyben feledhetetlen eseménye volt a *bár-micvó*mra való felkészülés. A *„Poale Cedek"* templom köztiszteletben álló, nagy tudású rabbija készített fel. *Mandelbaum* rabbi kiváló pedagógus volt. Szorgalmasan készültem, tanultam a *máftír*t (a szombati tórafelolvasás után elmondásra kerülő, általában a próféták könyvéből idézett szakasz),

valamint egy *drósét*. Ez utóbbit az erre az alkalomra rendezett ünnepségen mondtam el.

Eljött a nagy nap. A templom fényárban úszott. A kántor hangja sokkal szebben szárnyalt mint máskor – legalábbis nekem úgy tűnt. Ünnepi hangulat uralkodott a *tálisz*ba burkolt embereken. Amikor a *tóra*hoz szólítottak, magabiztosan léptem fel az emelvényre. Hangosan elmondtam a szokásos áldást, majd elkántáltam a hónapokon át tanult *máftír*t. Az emelvényen, közvetlenül mellettem Mandelbaum rabbi állt. Figyelmesen hallgatta a vékony szoprán hangon recitált szöveget. Néha-néha oldalt pillantottam – mint a felkészítés időszakában – és boldogan állapítottam meg, hogy a rabbi arcáról megelégedés tükröződik. A templomban olyan csend volt, amilyenre nem emlékszem azelőttről. Máskor az emberek egymással beszélgettek – különösen a *„lájnolás"*, a tóraolvasás alatt. Megtárgyalták az elmúlt napok eseményeit, vagy egyéb ügyeiket. Most viszont lélegzetvisszafojtva hallgatták végig a *máftír*t, s amikor befejeztem, minden oldalról egyszerre hangzott fel a sok köszöntés. Elsőnek Mandelbaum rabbi gratulált, majd a helyemre visszatérve apám könnyes szemekkel ölelt magához, s csókolt össze. Arcomon éreztem égető forró könnyeit.

Amíg élek, nem fogom elfelejteni az istentisztelet után lakásunkon rendezett ünnepséget, amelyre meghívtuk a templom minden hittestvérét. Sokan eljöttek, hisz apámat nemcsak jól ismerték, de szerették is becsületességéért, szókimondásáért. Tisztelték nagyfokú tájékozottságát, a világ eseményeiben való jártasságát. Lakásunk minden zegzuga megtelt. Ki a gazdagon terített asztalnál ülve, ki állva hallgatta végig beszédemet, amely tele volt a *tefillín*ből (zsoltárok) és a *midrás*ból vett idézetekkel. Emlékszem, köszönetet mondtam szüleimnek, amiért felneveltek, a zsidó társadalomnak, hogy egyenrangú felnőttként soraiba fogadott. Elmondtam, tudatában vagyok annak, hogy mindez milyen nagy kötelezettségeket ró reám. Majd megfogadtam,

hogy sem szüleimnek, sem a közösségnek nem okozok csalódást, és becsületes tagja leszek a zsidó közösségnek. A sok szép idézet közül az egyik különösen mélyen vésődött szívembe: *„Necajr lesajnchó méro iszfuszechu midábér mirmu"* (óvd a nyelved a rossztól és ajkaid a hamis beszédtől). Egész életemben igyekeztem ezt betartani. A beszéd befejezése után apám átölelt, és meghatottan nyújtotta át a nagyapám *tefillínjét* és egy *táliszt*. Anyámtól egy szép arany pecsétgyűrűt kaptam, amit bevonulásomig büszkén hordtam. A vendégek is ajándékokkal halmoztak el. Nem felejtem el Mandelbaum rabbi szép beszédét sem; szívből jövő szavai könnyeket csaltak mindannyiunk szemébe.

A zsidó ember életében a *bár-micvó* rítus a legszebb, a legjelentősebb, hiszen annak emléke, élménye mindenkit, mint az árnyék, egész életén át elkíséri.

Több napja vonultunk étlen-szomjan a bizonytalanság, az ismeretlen jövő felé. Álom és valóság, képzelgés és emlékezés váltogatták egymást. Szükségem volt a múltra jó és rossz emlékeivel együtt. Lelkesítettek, erőt adtak, életben tartottak.

Hideg éjszaka volt, fagyos szél söpört át a tisztáson, ahol éjjelre megpihentünk. Jobban összehúztam magamon a takarót, és behunytam a szemem, aludni szerettem volna. Olyan kimerítő volt az egésznapos gyaloglás, hogy amikor a pihenőt elrendelték, úgy dőltem az alig serkenő fűre, mint egy liszteszsák. De amint becsuktam a szemem ismét a múlt, gyerekkorom képei elevenedtek meg előttem. Milyen egyszerű a múltba visszatekinteni. Mily gyorsan peregnek le a múlt több éves eseményei. A képzelet szárnyán ismét gyermekkorom emlékeihez menekültem.

Szüleim a kolozsvári *„tarbut"* elemi iskolába írattak be. Négy évig ide jártam; délelőtt iskolába, délután *héder*be. Az elemi iskola elvégzése után szüleimnek nagy gondot okozott, hogy mi legyen belőlem. Végül beírattak egy román állami líceumba. Itt nem kellett tandíjat fizetni, ugyanakkor igen jó, színvonalas oktatás folyt.

Kolozsvár sokszínű iskolaváros volt akkoriban. Állami- és magániskolák mellett magyar nyelvű felekezeti iskolák is működtek, ám ezek olyan magas tandíjat kértek, hogy azt szüleim nem tudták megfizetni. Ezért írattak a román iskolába. Azokat az éveket furcsa emlékként őrzöm ma is, mert ott kezdtem ismerkedni az élettel, felfedezni azt. Akkor kerültem kapcsolatba egy olyan világgal, amelyből addig ki voltam zárva.

Nehezen szoktam meg az új környezetet.

Amikor első nap átléptem az osztályterem küszöbét, idegen arcok meredtek rám kíváncsian. Éreztem, hogy forróság önti el egész testemet. Megkönnyebbülten lélegeztem fel, amikor az egyik volt iskolatársamat fedeztem fel, aki a negyedik padsor szélén ült. Csak akkor vett észre, amikor leültem mellé az üres helyre. Amikor meglátott, ő is megörült, hogy akadt végre egy ismerőse.

Kinyílt a terem ajtaja. Egy harmincöt év körüli, magas, vékony, hajlott hátú férfi lépett be hóna alatt nagy, barnafedelű könyvvel. Mindenki felállt és ekkor ért az első meglepetés.

– Imádkozni fogunk – mondta. Ekkor hallottam először román nyelven a miatyánkot. Mindenki összekulcsolt kezekkel állt, csak mi ketten zsidók nem. Némán meredtünk magunk elé.

Az ima befejezése után a tanár intett, hogy üljünk le, majd hosszú léptekkel végigságuldotta az osztályt, egyenként megszemlélt mindenkit, majd megállt a katedrán, és bemutatkozott. Ő volt az osztályfőnökünk. Podáru Teodornak hívták és francia nyelvet tanított. Bevezető beszédéből csak arra emlékszem, hogy rendet és szorgalmat követelt mindenkitől, és fegyelmezett visel-

kedést az órákon. Osztályfőnökünk igen jó tanár volt – a *Sorbonne*-on szerzett diplomát – bár kissé túl magasra állította velünk szemben a mércét. De meg is lett az eredménye. A nála szerzett ismeretek jó alapot szolgáltattak a francia nyelv további tanulásához és elsajátításához.

A tanítás első napján megismerkedtünk a többi tanárral is. Az órák a kölcsönös bemutatkozással teltek el. Alig vártam, hogy dél legyen, és hazamehessek. Otthon anyám – aki nem volt állásban – a kérdések özönével halmozott el. Amikor a levest kikanalaztam, és kissé csillapítottam éhségemet beszámoltam az első nap élményeiről. Mint a gyorsan folyó hegyi patakban a víz, úgy áradt belőlem a szó. Elmondtam, hogy az osztályban fedetlen fővel kell lenni, hogy reggel a tanítás előtt közösen kell elmondani a miatyánkot, hogy az ima után keresztet vetnek, amit a mi vallásunk szigorúan tilt, hogy az osztálytársaim elképedtek, amikor a tízórai elfogyasztásához felvettem a sapkámat. Meséltem... meséltem mindenről. Arról, hogy itt nem egy tanító van, hanem minden tantárgyat más és más tanít, próbáltam jellemezni, leírni a tanárokat és az osztálytársaimat, de az idő gyorsan repült, és kénytelen voltam befejezni bőséges beszámolómat.

– Nahát! – csapta össze anyám csodálkozva a tenyerét, de nem szólt többet. Az asztal leszedésével foglalatoskodott. Oldalt pillantva láttam, hogy valamin mosolyog. Felkaptam az asztalról az uzsonnára odakészített almát, megcsókoltam anyámat, és már siettem is, nehogy elkéssek.

A *héder* a régi *tarbut* iskola egyik alacsony, elég rossz állapotban lévő épületében volt. A kapuban majdnem belerohantam volt tanítómba, Buxbaumba, aki egyben az iskola igazgatója is volt. Négy éven át abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy ő tanított. Irigyeltek is bennünket, hogy mi a jóságos tekintetű, türelmes pedagógusnál tanulhatunk. Illedelmesen köszöntem. Amikor felismert, egy pillanatra megtorpant, majd mosolyogva megkérdezte, hová sietek. Bocsánatot kértem, majd elmondtam,

hogy ide járok *héder*be, és azért rohantam, mert nem akarok elkésni. Az igazgató mellénye zsebébe nyúlt, elővette öreg zenélő zsebóráját, felkattintotta fedelét, majd mosolyogva megjegyezte.

– Még több mint húsz perc van két óráig – és mert jól ismert, hozzátette – tudom, mióta elsős korodban elkéstél az első óráról, és megfenyítettelek, azóta négy éven át te voltál, aki az osztály küszöbét legalább fél órával a tanítás megkezdése előtt lépted át. Na jó, csak menj, de azért azt mondd még meg, milyen líceumba járni?

– Egy mondatban hadartam el délelőtti élményeimet. Nem fűzött hozzá semmit. Megsimogatta arcomat, jó tanulást kívánt, majd rugalmas léptekkel elindult a szokott délutáni sétájára. Sokáig néztem utána, míg be nem kanyarodott az utca sarkán. Valószínű, gondoltam, hogy a sétatérre megy, s ha a sétában elfárad, leül a nagy lombú gesztenyefa árnyékában egy padra. Akkor láttam őt utoljára.

A líceum első osztályát jó eredménnyel végeztem el, és már másodikos voltam, de a pajeszom még mindig meg volt. Osztálytársaim nem csináltak ügyet belőle, úgy fogadtak el, amilyen voltam. Ebben az időben nagyon sok zsidó élt Kolozsvárott és környékén. Sok *hédert*, sőt *jesivóákat is lehetett találni*. Az *ortodox*ok, de különösen a *szefárd*ok gyerekeinek hosszú pajeszuk volt, az idősebbek *kaftan*ban és *stramlili*val (prémsapka, amit a *chászid* zsidók viselnek) jártak az utcán anélkül, hogy bárki molesztálta volna őket. Ez alól kivételt képeztek az úgynevezett „vasgárdisták".

Másodikos voltam, a pajeszt a fülem mögé fésülve viseltem. Egy alkalommal a földrajztanár a térképhez szólított. Minden feltett kérdésére jól válaszoltam, de éreztem, hogy mereven figyel. Felállt, közelebb jött hozzám, és alaposan szemrevételezte a fejemet. Álltam és vártam a következő kérdést. Ránéztem,

tekintete egyáltalán nem volt biztató, sőt kicsit félelmetes. Vékony ajka közt cinikus mosoly jelent meg. Tudtam róla, hogy jobboldali beállítottságú, azt is rebesgették, hogy a Vasgárda tagja, mi több, antiszemita. Feltett még egy kérdést, olyat, amiről nem is tanultunk. Amikor látta, hogy nem tudok válaszolni, szinte diadalittasan csattant fel:

– No lám... no lám... erre nem tudunk válaszolni?

– De mi erről nem... – nem tudtam a mondatot befejezni, közbevágott.

– Micsoda? Még feleselni merészelsz? – üvöltötte. Majd kivörösödött fejjel, kidülledt szemekkel folytatta:

– Mi az ott a füled mögött?

– A pajeszom – feleltem kissé remegő hangon.

– Micsoda? Pájesz? Miért van az ott neked?

Biztos voltam benne, hogy nagyon jól tudja, mi a pajesz, csak meg akar alázni az osztály előtt.

– Nem tudsz válaszolni a kérdésemre? Miért van az ott neked? – sziszegte.

– A vallásunk szerint ezt hordanunk kell – mondtam lehajtott fejjel.

– Miért *kell*? – kérdezte gúnyosan. – Te milyen vallású vagy?

– Izraelita – válaszoltam halkan.

– Izraelita? – ordította és egészen közel jött hozzám. Hirtelen megragadta a két pajeszomat, elkezdte rángatni, miközben habzó szájjal üvöltötte.

– Te nem izraelita, hanem *zsidán szpurkát* (piszkos zsidó) vagy. Csak akkor hagyta abba, amikor térdre rogytam.

Délben, amikor hazaértem, apám, anyám és a húgom is már az asztalnál ültek. Azonnal észrevették kisírt szemem és szokatlanul sápadt arcom. Elmondtam, hogy mi történt. Az egyébként igen szelíd apám most dühösen, elborult tekintettel csapott az asztalra, s csak annyit mondott: gazember!

Másnap, mint utóbb megtudtam, bement az iskolába, felkereste a tanáriban Popescut, s minden kommentár nélkul két olyan pofont kent le neki, hogy az ájultan rogyott össze. Apám, mint ki jól végezte dolgát, az ámulatból felocsúdni nem tudó tanárok tekintetének kíséretében sarkon fordult és kiment. Nem lett belőle rendőrségi ügy, hisz apámat a tanárok nem ismerték. Az év hátralévő részében éreztem, hogy Popescu megkülönböztetett szigorral, sőt gyűlolettel bánik velem. Foldrajzból az év végén megbuktam, pótvizsgára kellett mennem. Popescuval többé nem találkoztam, mert a kovetkező évben már magántanulóként folytattam tanulmányaimat. Nem emiatt az ügy miatt, annak más oka volt.

Az történt ugyanis, hogy új igazgató került az iskola élére, aki kötelezővé tette a zsidók számára a szombati írást. Mivel a vallásunk tiltja a szombati munkavégzést – táskámat is keresztény padtársam cipelte aznap – az előző igazgató felmentést adott az izraelitáknak az írás alól, ha már az iskolába járástól nem tudott bennünket mentesíteni. A változás helyzetünket egyre nehezebbé tette. Így kerult sor arra, hogy kiírattak, és magántanulóként folytattam tanulmányaimat.

– Auf... Los... Los weiter... – ocsúdtam fól emlékeimből az őr kiabálására. A menet megindult. Harmadik napja vánszorogtunk étlen-szomjan, céltalanul. A bátrabbak megkísérelték, őreinktől megtudakolni úticélunkat, de válaszra sem méltatták őket. Durván visszakergettek mindenkit, mint egy kutyát. Már addig is sokat hallottam az SS-katonák kegyetlenkedéseiről, de most mindennek magam váltam szemtanújává. A délelőtti pihenő alatt Grósz papa – mindenki így hívta, mert ő volt századunkban a legidősebb – odamerészkedett az út szélén álló, fecserésző őrokhoz, hogy megkérdezze, mikor kapunk enni. A kozelben fekudtem, így minden szót jól hallottam. Grósz, aki civilben egy

nagy budapesti kereskedelmi vállalat főkönyvelője volt, kiválóan beszélt németül. Három évig volt munkaszolgálatos, megjárta Ukrajnát, majd hazatérve hamis papírokkal bujkált Budapesten. Amikor a Szálasi-kormány elkezdte dicstelen sötét uralmát, Grószt elfogták. Először Fertőrákosra, onnan a mi transzportunkhoz került.

Ahogy elhangzott a kérdése, az egyik SS azonnal ráförmedt:

– Was willst du, essen? Mit akarsz, enni?... no gyerünk vissza a többiekhez. Grósz mondott néhány udvarias szót, megfordult, hogy visszatérjen a helyére, ám az SS elgáncsolta.

– Mi van, vak vagy? Nem látsz? – üvöltötte az épp feltápászkodni akaró Grósznak, majd megragadta a fejét, és az arcát a fűhöz dörgölte.

– Was essen willst du. Hier habst du, fress... Mi van, enni akarsz, itt van, zabálj...

Az időjárás jobbra fordult, a melegen sütő nap csak olykor-olykor búvt el a világosszürke felhők mögé. De az éhség és a szomjúság egyre jobban gyötört bennünket, talán azokat a legjobban, akik Deutsch-Schützenben csatlakoztak hozzánk. Ők már több mint egy hete nem kaptak élelmet. Alig bírták a számunkra is megerőltető menetet, többen lemaradoztak.

Mint utóbb megtudtam, őket a menet végén szekerekre rakták, és valahol az úton agyonlőtték. A háromnapi menetelés alatt egyetlen civillel sem találkoztunk, egyetlen falut sem érintettünk. Még csak reményünk sem volt, hogy valahol enni kapunk, hisz mindenütt erdő vett körül minket, majd mező és újra erdő...

Harmadnap délre egy zöldellő tisztásra értünk. Pihenőt rendeltek el. Lerogytam, s pár percig mozdulatlanul feküdtem. Amikor kissé magamhoz tértem, felültem. Ekkorra már Klein barátom a dimbes-dombos tájat kémlelte. Kiolvastam a szeméből, hogy valamit felfedezett a távolban. Intett nekem, s mint akik félreállnak, hogy dolgukat végezzék, egy óvatlan pillanatban

eltávolodtunk a többiektől. Párszáz méterre tőlünk, lenn a völgyben egy ház körvonalai rajzolódtak ki.

– Gyere menjünk! – szóltam rá, amikor láttam, hogy kissé tétovázik.

– Gyere – szóltam ismét – nézzük meg közelebbről. – Az éhség és a szomjúság hajtott, űzött s bátorságot adott.

Elindultunk a dombon lefelé. Minél közelebb értünk, a szívem annál hevesebben vert. Most már jobban láttam a házat, mellette egy óriási pajtát, a szépen tisztán tartott udvart. Sehol egy lélek. Talán a házban vannak, – gondoltam – vagy talán a mezőn dolgoznak. Óvatosan közelítettük meg a tanyát. Kerítése nem volt. Nem mertünk bekopogni, mivel tilos volt bárkivel is szóba állnunk. Megkerültük a házat, és miután meggyőződtünk arról, hogy senki sincs otthon, a nyitott pajta felé fordultunk. A pajta oldalában egy fateknőben, a jószágok részére kikészített, szép tisztára mosott marharépát találtunk. Úgy voltak odatéve, mintha a gazda előre tudta volna, hogy jönni fogunk. Még egyszer körülnéztünk, de senki sem mutatkozott. Ekkor gyors mozdulatokkal ingünk alá dugdostunk annyit, amennyit csak bírtunk. Miután zsebeinket is teleraktuk, enni kezdtünk. Mit enni, zabálni.

– Jól rágd meg – szóltam rá a barátomra, aki szinte gyermekököl nagyságú darabokban nyelte a répát.

– De kár, hogy nem hoztuk magunkkal az oldalzsákunkat is – sopánkodott Klein.

– Most már gyerünk! – mondtam – mert még vissza is kell érnünk; a végén még lemaradunk, és akkor nagy baj lesz.

De előbb még a gémeskúthoz értünk, vizet meríteni. A vödörből teleittuk magunkat, és megtöltöttük kulacsainkat. Egy másik úton indultunk vissza. A bokrok mögül, az út mentén előtűnt egy másik ház. Senkit nem láttunk, így nyugodtan mentünk tovább. Amikor pár méterre értünk a házhoz, legnagyobb meglepetésünkre kitárult az ajtaja. Hatvan év körüli, tiroli ruhás férfi lépett

ki. Bal lábára kicsit bicegett, kezében vadászfegyver, amelyet ránk irányított.

– Hande hoch... Fel a kezekkel... – kiáltotta. Magasba emeltük a kezünket. Az egyikben még ott szorongattuk a félig elrágott, lopott répát. Azt hitte, hogy kézigránát van nálunk, mert letetette velünk a földre. Sóvárogva néztünk a répára, fel sem tudtuk fogni, milyen nagy veszélyben vagyunk. Csak az evésre gondoltunk.

– Nu... los... – szólt erélyesen az ember, és az út felé intett. Most kezdtünk ráébredni arra, hogy bajban vagyunk. Remegő lábakkal indultunk el. Leírhatatlan perceket éltünk át, szörnyű érzés volt a hátunknak szegezett fegyver.

Egyszerre csak, az út széli erdőből két fekete egyenruhás, sipkáján halálfejet viselő katona bukkant elő, vállukon géppisztollyal.

– Aha... Hier sind die schone Vogeln... Aha, itt vannak a jómadarak... die Partisanen...

Egy pillanatra szinte kővé dermedtem. Micsoda, ez partizánoknak néz bennünket? Tekintetem találkozott a magasabb, tagbaszakadt katona hideg, gyilkos tekintetével. Rá kellett ébrednem, hogy nem tréfál. Veszélyben vagyunk.

– Vigyázzanak, hátha van náluk fegyver – figyelmeztette a halálfejeseket a vadászpuskás. A magasabb megkoszonte, majd ránk mordult.

– Waffe hier... fegyvereket ide... – mutatott maga elé.

Nagy szerencsénk volt, hogy azonnal átláttam a helyzetet, s még nagyobb, hogy tudtam németul, illetve jiddisul...

– Wir haben keine Waffe... Wir sind nicht Partisanen... Wir sind Juden... Nekunk nincs fegyverunk... Mi nem vagyunk partizánok... Mi zsidók vagyunk – hadartam el egyszuszra. Kissé csodálkozva néztek össze. Majd a magasabb szólalt meg ismét.

– Á... Juden? Was suchen hier die Juden? Mit keresnek itt a zsidók? ... Na gyerunk – és az erdő felé mutatott. – Majd ott

végzünk veletek, ha már a partizánokat nem tudtuk elkapni. Nu los... – utasított minket, és hogy szavainak nagyobb nyomatékot adjon, a géppisztollyal az erdő felé bökött. Hirtelen térdre rogytam. Könyörögve kértem, ne lőjön agyon bennünket, hisz nem tettünk senkinek semmi rosszat, csak néhány répát vettünk el onnan, s mutattam a másik ház irányába. Napok óta nem ettünk, és éhesek vagyunk...

– Szóval loptatok? – vont kérdőre a magasabbik – tudjátok mi jár ezért háborús időkben? Rögtönítélő bíróság és halálbüntetés.

Láttam, hogy nem tréfál. Sírva fakadtam. Patakokban folytak könnyeim lesoványodott arcomon. Klein jajveszékelt. Egyfolytában csak azt ismételgettem:

– Mi zsidók vagyunk... mi zsidók vagyunk... a transzportunk néhány száz méterre pihenőt tart, és mi csak az éhségtől hajtva ennivaló után kutattunk... Könyörüljön meg rajtunk.

Az alacsonyabb, széles vállú halálfejes valamit súgott a magasabb fülébe, aki bólintott, s a civilhez fordult, aki még mindig lövésre készen tartotta puskáját.

– Másszon fel – mutatott a szénapadlás bejáratához támasztott létrára – és nézze meg, igaz-e, amit ezek a zsidók állítanak.

A férfi vállára vette a puskát, felmászott a létra legmagasabb fokára, tenyerét a szeme fölé emelte, s úgy kémlelt körbe. Szívünk hevesen vert, a sírást nem tudtuk abbahagyni. A két feketeruhás úgy állt előttünk, mint a középkori bakó, aki az áldozata fejére vár. Végre megszólalt a vadász.

– Igen, látok ott fenn a dombon valamit... Várjanak csak. Igen látom, alakok mozognak... Nagyon sokan vannak.

Még mindig ott térdeltünk, amikor a magasabb egész közel jött hozzám, a géppisztoly csöve szinte súrolta az arcomat.

– Auf... und verschwinden... Fel és tűnés... – szólt, de már nem volt fenyegetés a hangjában.

Úgy eredtünk futásnak, mint akiket parittyából lőttek ki. Egy lövedék suhant el a fejünk felett. A szél utánunk sodorta gúnyos

hahotázásukat. Nem mertünk hátra nézni, csak futottunk, futottunk... Amikor a transzport közelébe értünk, akkor álltunk meg egy pillanatra, hogy kiffújjuk magunkat. Úgy tettünk, mintha most végeztük volna el a dolgunkat, tüntetően gomboltuk be sliccünket, és lerogytunk a hátizsákunk mellé. Szerencsénk volt, hogy még tartott a pihenő. Senki sem vette észre távollétünket. Úgy éreztem magam, mint egy gőzfürdőben. Egész testemet veríték öntötte el a futástól, az átélt izgalmaktól. Ilyen közel még soha nem álltam a halálhoz. Isteni csoda, hogy nem végeztek velünk, hisz abban az időben – bármily közhelynek tűnik is ma, az emberi élet egy fabatkát sem ért, különösen nem egy zsidó élete.

Amikor kicsit magunkhoz tértünk, titokban elővettünk egy-egy nagy répát, karikákra vágtuk, és feltűnés nélkül szétosztottuk a körülöttünk lévők között. Volt, aki csak kérdő, csodálkozó tekintettel nézett ránk, de akadt olyan is, aki megkérdezte, hol szereztük ezt az értékes zsákmányt. Nem árultuk el, nehogy mások is abba a borzalmas helyzetbe kerüljenek mint mi. Pedig milyen nagy szükség lett volna a tápláló élelemre. Amit lehetett, szétosztottunk. Szívfacsaró volt hallgatni az értük kapott hálálkodásokat. Ami végül megmaradt, azt az oldalzsákomba raktam, hogy legyen tartalékom a gyalogláshoz.

Sosem gondoltam, hogy egyszer olyan helyzetbe kerülhetek, amikor a marharépát úgy eszem, mintha a legfinomabb desszert vagy csokoládé volna. Akkor még nem tudtam, hogy ez valóban desszert lesz ahhoz képest, amihez az út további részében hozzájutunk. A csiga, repce, csalánleves, vadtorma után szinte felüdülés volt egy-egy marharépaszelet.

Alig nyeltük le az utolsó falatokat, ismét felhangzott az auf... auf... weiter... utasítás. Nehezen tápászkodtam fel, térdem remegett; akkor éreztem csak igazán, mennyire kimerített a „kaland".

A földút ismét erdőn vezetett át, a fák már éledezni kezdtek téli álmukból, az ágakon rugyek duzzadtak. Az enyhe, tavaszi szél közöttunk bujkált, lehűtött, s kissé meg is nyugtatott. Igyekeztem megszabadulni a nemrég átélt események szörnyű emlékeitől, s újra visszamenekültem a múltba.

Kilencéves voltam, amikor szüleim a kolozsvári állomáson felraktak egy személyvonat harmad osztályú kocsijába. Egy irkalapra felvésték, hogy melyik állomáson kell leszállnom. Ez volt az első eset, hogy egyedül utaztam el valahová, hogy távol kerültem az otthonomtól. Nagyszüleimhez mentem. Az állomáson egy középtermetű, fekete kecskeszakállas, kaftános ember intett felém. Nem lehet más – gondoltam –, mint Herschl nagybátyám. Megölelt, megcsókolt, és egy szekérhez vezetett, amely elé egy ló volt befogva, nyakán abrakos zsák lógott.

– Tedd fel a bőröndödet – mondta nagybátyám barátságosan – és ulj ide mellém a bakra. Felraktam a fíber koffert, majd felultem a kopott, szurke pokróccal letakart bakra. Nagybátyám nemigen szólt, úgy tűnt nekem, mintha egész úton mormolna valamit. Talán imádkozott? Lehetséges, lévén bigottan vallásos ember. Már jó néhány kilométert hagytunk magunk mögött, amikor a messze távolból egy elég széles folyó tűnt elő.

– A Szamos – mondta nagybátyám roviden. Meresztettem a szemem, de sehol nem láttam egyetlen hidat sem, ahol átkelhetnénk. Nagybátyám mintha kitalálta volna gondolataimat, válaszolt az el nem hangzott kérdésre.

– Ott balra, lenn a parton, van egy komp, azzal kelunk át. Ismeretlen belső izgalom lett úrrá rajtam, hisz még soha nem keltem át komppal folyón.

A ló csak hosszas nógatás után lépett a vízi alkalmatosságra. Nem csoda, vak volt. Mikor végre folhajtottunk, a révész elindította a csorlóvel működő alkotmányt. Átérve folytattuk utunkat.

Tobb kis falun haladtunk keresztul. A szembejovők; férfiak és nők koszontottek bennunket. Először azt hittem, hogy nagybátyám olyan híres ember, akit mindenki ismer. Gondolatomat ezútt is kitalálta. Elmesélte, hogy itt ez így szokás. Az ismeretlenek is koszonnek egymásnak. Majd elsorolta az elhagyott falvak nevét is, amire szukség is volt, mivel falujelző táblát sehol sem láttam, és a települések házai, templomai annyira hasonlítottak egymásra, hogy alig lehetett megkulonboztetni őket.

– Megérkeztunk! – mutatott le nagybátyám a volgybe. – Az Csáka.

Mikor kozelebb értunk, csalódottan állapítottam meg, hogy semmiben sem kulonbozik a tobbi falutól, ugyanolyan poros, piszkos volt ez is, mint a tobbi. A faluba beérve mezítlábas gyerekek serege eredt nyomunkba, s kísért nagyapám házáig. A duledező kapu rozsdás zsanérjainak nyikorgására megjelent a ház ajtajában nagyapám alacsony, gornyedt alakja. Leugrottam a szekérről, és hozzárohantam. Átoleltem, és kétoldalt megcsókoltam hosszú fehér szakállal borított, kissé sápadt arcát.

Anyai nagyapámat most láttam először. Még fényképről sem ismerhettem, mivel oly vallásos volt, hogy nem engedte magát lefényképezni. Máig is csak az a képem maradt meg róla, amelyet lelkem mélyébe vésve elevenen őrzok. Ő megcsókolta homlokom, majd kibontakozva olelésemből így szólt:

Gitt... Gitt... jó... jó... *blájder sajn*... maradj már magadnak. – Kedvesen megsimogatta arcomat, a szemembe nézett, s kellemes, zengő hangján megkérdezte.

– Kenszte sajn git dávenen? Tudsz-e már jól imádkozni?... *in chimis?* ...tanultál már?

– Evade – természetesen – nist nar chimis, aber rase ah... nemcsak chimist, de *rásit* is (Mózes 5 konyvéhez írt kommentár) – feleltem buszkén.

Orult a válaszomnak, s érdes tenyerével ismét megsimogatta arcomat. Akart még valamit mondani, de a bejárati kapu nyiko-

rogva kinyílt, és egy idős falusi asszony lépett be kezében demizsonnal.

– Na, menj játszani – fordult felém nagyapám – majd később beszélgetünk. Nekem most dolgom van.

Nem mozdultam helyemről. Nagyapám gornyedt hátát néztem, amint lassú, kényelmes léptekkel kísérte az asszonyt a házba. Most is előttem van fekete, kerek kalapja, hosszú, fekete, szinte a térdét súroló zakója, amely lötyögött sovány testén. Kopott, fekete, vékony csíkos nadrágot és kitaposott, cugos cipőt viselt. Vajon mi dolga lehet a parasztasszonnyal? – kérdeztem magamtól, és utánuk lopóztam.

Belestem a ráccsal védett, poros ablakon. Egy körülbelül négy négyzetméteres helyiséget láttam pulttal, állvánnyal, üres polcokkal és sok fiókkal. Nagyapám egy vashordó mellett állt, egyik kezében egy literes pléhkupát tartott, a másik kezével valami folyadékot szivattyúzott a hordóból. Petróleum volt, mint később megtudtam. Amikor a demizson megtelt, a pulthoz léptek, s az asszony felkötött kötényéből tojásokkal fizetett.

Nagyapámnak szatócsuzlete volt, de alig volt áruja. A petróleumon kívül sót, promeclit, krumplit, cukrot, szöget, kaszát és kaszakövet, valamint a meszeléshez a kék szín kikeveréséhez szükséges rézgálicot tartott. A falusiak többsége szegény földmunkás volt, így általában tojással, terménnyel fizettek. Nagyapámat nagyon szerették és tisztelték jóságáért, becsületességéért. Ismerték az egész környéken, s mindenki zsidó nevén „Jankel" bácsinak szólította.

Az első napokban a háziakkal ismerkedtem. Herschl nagybátyám négy leánya kezdetben igen tartozkodó volt. Amikor kérdeztem tőlük valamit, alig akartak válaszolni. A legkisebb gyermeke, egy kisfiú még túl kicsi volt, folyton a konyhában sündörgött az apja korul. Nagybátyám maga főzött, amióta meghalt a felesége. Mikozben dolgozott, többnyire mesélt. Egyszer például arról, miként maradt egyedül.

– A négy leány után nagyon szerettünk volna egy fiú gyermeket. Te is tudod – mondta felém fordulva –, egy *chászid* családban nagyon nagy dolog a fiúgyermek, hogy legyen aki káddist mond a szülei után. Az ég meghallgatta fohászomat, és a feleségem egy egészséges fiúnak adott életet. Néhány nap múlva az asszony belázasodott, s hiába próbálkoztunk a csillapításával. Három nap, három éjjel ültem az ágya mellett, és imádkoztam. A láz azonban nem csökkent, így elküldtünk az orvosért. De mire megérkezett, segíteni már nem tudott, csak a halál tényét tudta megállapítani. Gyermekágyi lázban halt meg.

Péntek délután volt, amikor nagybátyám elmesélte ezt a történetet. Befejezte a konyhai munkát, felvette kaftánját, elővett egy kis fehér kendőt, amibe kenyeret és juhtúrót tekert. A hóna alá fogta, majd magához intett. Megfogta a kezem, és elindultunk a főutcán. Amikor a falu határához értünk, nagybátyám megállt, szétnézett, majd átlépve az útszéli árkot a szántás szélén egy 20-30 cm mély gödröt ásott. Belehelyezte a kendőbe bugyolált kenyeret, túrót, és befedte földdel. Ezután elővette kaftánja zsebéből imakönyvét, és imádkozni kezdett. Tátott szájjal bámultam hol a betemetett gödörre, hol imádkozó nagybátyámra. Először láttam ilyen szertartást.

– Tudod, holnap *sábesz* lesz – magyarázta visszafelé menet nagybátyám – és mi, férfiak elmegyünk Csurenybe. Ott van legközelebb templom. A környéken élő zsidók – nem sokan vagyunk – szombaton és ünnepnapokon ott imádkoznak. S hogy miért ástam el a kendőt a benne lévő kenyérrel és túróval? Ezt a szertartást *érúv t'húmin*nak hívják. Ha a templom távolsága nagyobb a megengedettnél, ezzel a rítussal feloldódik a gyaloglási tilalom.

Másnap, szombat reggel elindultunk Csurenybe, a templomba. Libasorban baktattunk az út szélén. Elöl nagyapám, utána nagybátyám, én és a hat éves Jaszel. A két felnőtt ünneplőben, tiszta fehér ingben, fényes kaftánban, csak a kalapjuk volt hétköz-

napi. A *tálisz*t és az imakönyvet tartalmazó bársony zsákot én vittem. Végre beértünk a faluba. Hiába kutattam, fürkésztem a zsinagóga épületét, csak a román ortodox tempom kupoláját láttam. Nagyapám megállt egy szalmafedelű, a többinél valamivel nagyobb ház előtt.

– Itt vagyunk, megérkeztünk – mondta. Beléptünk a zsinagógába, amely egy tágas szoba volt asztalokkal és tonettszékekkel. A keleti falnál egy fehérre festett frigyszekrény állt, amelyet héber betűkkel hímzett világoskék függöny takart.

Késő délelőtt ért véget a szombati ima. Az egyik falubelinek *Jahrzeit*ja (halotti évforduló) volt, ezért *tikün*t (pálinka, süteménykínálás) adott.

Ebéd után nagyapám letelepedett a nagy diófa alatti fonott székbe, kezében kopott könyv. Olvasni kezdett. Bár túl volt a hetvenen, szemüveget nem használt. Odasettenkedtem hozzá, és bátortalanul megkérdeztem:

– Mondd, nagyapa nem olvasnál hangosan, örömmel hallgatnálak. – Nagyapám felemelte a tekintetét, a könyvet térdére helyezte, jóságos kék szemével szeretettel nézett rám. Megsimogatta a tarkómat, és csak ennyit mondott.

– Jó, gyere, ülj le ide – mutatott a mellette lévő kis sámlira, majd nekem szegezte a kérdést. – Hallottál már *Bál Sem Tovról?*

Miután fejemmel nemet intettem, nagyapám elmesélte, hogy ki is volt a chászid körökben igen jól ismert szentéletű tudós. A kezében lévő könyv ennek a bölcsnek a történeteit tartalmazta. Olvasni kezdte a jiddis szöveget. Feszülten figyeltem. Egy eddig ismeretlen világ tárult fel előttem, a jó és a rossz elkeseredett harca, az emberi gonoszság és szeretet küzdelme, a halálon túli élet elképzelt misztériumai. A történetekre már csak homályosan emlékszem vissza, de nagyapám átszellemült és kipirult arca élénken él emlékezetemben. Mily boldogan idéztem fel gyermekkorom e felejthetetlen emlékeit.

Azon a napon könnyebbnek tűnt a menetelés. Nem volt üres a gyomrom, a répától új erőre kaptam. Délután még egy pihenőt tartottunk, az éjszakát egy hosszú völgyben töltöttük. Fáradtan roskadtunk le a hideg, nyirkos földre. Alighogy behunytam a szemem, elaludtam. Lidérces álmok gyötörtek, üldöztek, lövöldöztek rám, fojtogattak.

Hideg reggelre ébredtünk. A hegyek felől csípős szél fújt át a völgyön. Milyen jó is volt a jolsvai csűrben, a kiszáradt, meleget árasztó szalmán feküdni. De valóban jó volt-e? A jelenlegi, kilátástalan helyzethez képest mindaz, ami eddig történt jónak, vigasztalónak tűnt fel. Soha nem hittem volna, hogy ily sokat képes az ember kibírni. Ami nekem csak a kezdet volt, az a Kőszegről, Sopronból indulóknak szinte természetesnek tűnt. Ők hogyan bírják? Bírják, mert kell, mert nincs más kiút. Vajon még milyen megpróbáltatásoknak leszünk kitéve, milyen kihívásokkal kell szembenéznünk? Dacosan összeszorítottam ajkamat. Ki kell bírnom, nem szabad egy pillanatra sem feladni a reményt, hisz az isteni gondviselés őrködik felettem, és megvéd minden bajtól...

Testem viszketni kezdett. Csak nem vagyok megint tetves? Nem lenne csoda, hisz több mint egy hete nem tisztálkodtam. Deutsch-Schützenben a fűtött körletben tetőtől talpig le lehetett mosakodni. Azóta erre nem volt lehetőség. Hogy is lett volna, amikor a többségnek még ivóvize sem volt.

Utoljára Fertőrákoson lepte el századunkat a tetű, de sikerült megszabadulnunk tőlük egy nagyon egyszerű módszerrel. Elástuk tetves ruháinkat a hóba úgy, hogy csak egy kis csücskét hagytuk kikandikálni. Egy idő után a tetvek eszeveszett menekülésbe kezdtek, mivel a jól ledöngölt hóban nem kaptak levegőt. Aztán forró vizet szereztünk a konyháról, kimostuk ruháinkat és a fehérneműt, így pusztítva el a petéket is.

És most újra megjelent. Akkori helyzetünkben nagy veszélyt jelentett ez a szabad szemmel alig látható kicsi állat, amely a ruha legkisebb zugába is el tudott rejtőzni, hogy azután érezve a test

melegét előbújjon, rátapadjon az ember bőrére, hogy kiszívja a vérét. Más körülmények között nem jelentett volna ekkora veszélyt, végülis lehet ellene védekezni, de most ki voltunk szolgáltatva ezeknek a vérszívó élősdieknek. Sok bajtársunk fertőzést kapott, mert piszkos kézzel elvakarta a csípéseket, seb keletkezett, aminek kezelésére nem volt lehetőség. Agyongyötört testünket még jobban legyengítették. Jó lett volna mosakodni, s ismét Jolsvára gondoltam.

Mindig koránkelő voltam. Jolsván, amint meghallottam a kakas kukorékolását felkeltem, elővettem mosdószereimet, óvatosan átlépve bajtársaimon, kimentem az udvarba. Csend volt, csupán az istállóból hallatszott egy-egy tehén bőgése. Vizet húztam a gémeskútból, s a vályuba öntött jéghideg vízben derékig megmosakodtam. A borotválkozással is hamar végeztem, majd elsétáltam a kapuig. Az utcán alig volt forgalom, csak olykor nyílt ki egy-egy kapu csikorogva, és tehenek, kecskék indultak a poros utcán felfelé a faluszéli rétre legelni. Mire visszamentem, a csűrben már nagy volt a nyüzsgés. A többiek, mintegy tízen, kapkodva készülődtek, hogy reggel hat órára a kapu előtt legyünk valamennyien. Ekkor indult az egész menet, ki-ki a maga szállásáról a laktanyába. Ott kaptuk meg a további eligazítást.

Mire mindannyian elkészültünk és összegyűltünk a házak kapujában, a főúton már nagy volt a forgalom. Innen mentünk a laktanyába, miután az utcán felzárkózott az egész század. Az egyik alkalommal a laktanyához érve az óriási udvaron már muszosok álltak felsorakozva. Alacsony, köpcös tiszt üvöltözött velük. Mikor meglátott bennünket, besoroltatott a már ott lévő három század mellé. A kísérő őrmester jelentést tett ordibáló felettesének, aki nem volt más, mint a laktanya parancsnoka. Emberevő hírében állt.

– Mi volt az a nagy kiabálás mikor a laktanyába érkeztünk – kérdeztem meg az egyik mellettem álló bajtársamtól.

– Tudod, mi már második napja vagyunk itt, és néhányan takarodó után a községben csellengtek, a járőr meg elkapta őket... – Tovább akarta folytatni tájékoztatóját, amikor ismét felharsant az alezredes üvöltő hangja.

– Ha még egyszer rajtakapnak valakit azon, hogy a faluban kószál, azt lecsukatom.

Ezt követően az alezredes utasítást adott az őrmesternek, és elviharzott. Szerepét egy éles hangú, tagbaszakadt, hosszú bajszú tiszthelyettes vette át.

– Vegyék tudomásul, hogy itt laktanyában vannak, fegyelemnek kell lenni. Most pedig seprűt és lapátot vételeznek, és kitakarítják a körletet...

– Tegnap is ezt csináltuk – súgta oda újdonsült ismerősöm.

A délelőtt hamar elrepült. Ebédre babgulyás volt, és egy komiszcipót is kaptunk fejenként. Az udvaron ettünk a földön vagy a falnak támaszkodva. Volt, aki csak piszkálta az ételt, de azok, akik már hosszabb ideje velünk voltak, jóízűen ettek. A hozzám csapódott fiatalember, miközben nagy darabot tört le cipójából, így szólt:

– Ez mindenesetre jobb, mint a tegnap kapott *burizs*, ami úgy összeragadt, mint a csiriz, s még egy darab hús sem volt benne.

Ebéd után folytattuk a takarítást, majd felhangzott a sorakozót jelző kürtszó. Az udvar közepén a századok beosztásuk szerint felsorakoztak. A vigyázzvezénylés után az őrmester bejelentette, hogy névsort olvas, és a neve hallatára „parancs"-csal válaszoljon mindenki. Már a második szakasznál tartott, amikor elhangzott Gáti Pál neve. Először nem jött válasz, majd a második, ingerültebb kérdésre, úgy tíz méterre az őrmestertől, egy kellemes hang felelt. Mindenki abba az irányba nézett, ahonnan egy igen furcsa figura közeledett felénk. Fényesre pucolt, barna cipő, térdzokni, a legújabb divatú bricsesznadrág, bársony zakó volt rajta, kezé-

ben sétapálca, fején girardi kalap. Izgatottan vártuk a fejleményeket. Az őrmester arca vérvörös lett a dühtől, s idegességében a bajsza végét rágcsálta. Amikor emberünk az őrmester elé ért, összecsapta a bokáját, levette fejéről a kalapot és udvariasan csak ennyit mondott:

– Elnézést őrmester úr a késésért, de oly izgalmas könyvet olvasok, hogy nem tudtam letenni a fejezet végéig. – Újra összecsapta a bokáját, és éppen meg akart fordulni, hogy századába besoroljon, amikor az eddig a meglepetéstől szóhoz sem jutó őrmester elordította magát.

– Álljon csak meg maga Isten átka... maga mit képzel, hol van? – És mondta... mondta a magáét. Gáti ártatlan tekintettel, lezseren állt ott. Most, hogy jobban megnéztem, azt hittem képzelődöm. Ugyanis Gáti mintha a nagy színész, Jávor Pál ikertestvére lett volna. Mint két tojás, annyira hasonlítottak. Az őrmester már-már ütni készült, de végül meggondolta magát és még egyszer ráripakodott:

– Na, most aztán a helyére, és ne forduljon elő ez többé. – Gáti összecsapta a bokáját, elegánsan meghajolt, és csak annyit mondott:

– Igenis kérem, ez nem fog előfordulni – és egy színpadi mozdulattal az innen-onnan jövő kuncogás kíséretében beállt a helyére.

– Csend legyen – ordította az őrmester –, mert körülkergetem magukat a laktanyán. A fenyegetőzésnek volt foganatja. Néma csend lett, és az őrmester tovább folytatta a névsor olvasását. Még késő este, a takarodó után is a laktanyában történtekről diskuráltunk. Mások is felfedezték a hasonlóságot Jávor és Gáti között.

– Ő is színész, – mondta Gál nevű társam – s már láttam *a ligeti Erzsébet-városi színházban* játszani.

Másnap minden kezdődött elölről. Reggeltől estig a laktanyát takarítottuk. Így telt el négy nap. Az ötödik nap reggelén szokás

szerint kint álltunk a ház előtt, és vártuk az őrmestert. Váratlan paranccsal érkezett.

– Vissza a körletbe, összeszedni a felszerelésüket, és sorakozó a ház előtt tíz percen belül – hangzott. Oszoljt rendelt el, mire mindenki sietve szedte össze a holmiját. Még egy utolsó pillantás a megszokott csűrre, a rozoga szekérre, a falon lógó kaszákra, a falnak támasztott mosóteknőre. A kapu előtt már sorakoztak a bajtársak. Legnagyobb meglepetésünkre az őrmester hátraarcot rendelt, és nem a laktanya felé, hanem ellenkező irányba indultunk el. A falun kívüli futballpályán már felsorakozva várakozott a többi század. Hiába kérdeztük tőlük, hová visznek bennünket, ők sem tudtak semmit. Megérkezett a konyha, négy gulyáságyút vontattak a lovak maguk után. Érkezett egy másik szekér is, amelyről egy rozoga asztal és egy szék került le. Az őrmester táskájából több ív papírt vett elő, az asztalra tette, leült mellé, és következett a névsorolvasás. A hosszadalmas procedúra után két katona egy lőszeresládát tett az asztalra. Karszalagok kerületek elő belőle. Névsor szerint az asztalhoz mentünk, és átvettük a sárga színű karszalagokat. Az egyik század fehéret kapott.

– Ezek kitért zsidók – súgta a fülembe Schwartz. A mélyen vallásos putnoki családból származó bajtársam hangjából megvetés csengett ki. – Látod, ők sem úszták meg, ők is épp úgy zsidónak számítanak, mint mi. Én megvetem őket – folytatta – mindazokat, akik hátat fordítanak népüknek, és megtagadják hitüket. – Bólintottam. Nem volt mit hozzáfűznöm, hisz magam is egyetértettem vele.

A négy század tagjainak többsége 1924-ben született. Akadtak idősebbek is, de azt nem tudom, hogyan kerültek Jolsvára. A karszalagok szétosztása után tudtuk meg, hogy a századokat különböző helyekre vezénylik. Megindult a népvándorlás. Mindenki barátait, rokonait kereste, hogy együtt maradhasson velük az elkövetkezendőkben is. Szerencsére a listákat az idősebb munkaszolgálatosoknak adták át, így nem okozott gondot a

helycsere. Ezek a bajtársaink később század- és szakaszparancsnoki beosztást kaptak. Végül is rendeződtek soraink. Ebéd után együtt indult a menet, majd fokozatosan tértek le az egyes századok, mindegyik a maga parancs szerinti útiránya felé. Nem tudtuk a pontos célt, csak arról tájékoztattak, hogy a Felvidéken maradunk. Csapatunk tagjai zömében budapestiek voltak, de csapódtak hozzánk az erről a vidékről származó bajtársak is.

Az első állomáshelyünk Süvete volt, egy számunkra teljesen ismeretlen helység. Itt is parasztházaknál szállásoltak el bennünket, csűrökben laktunk, és már az első perctől kezdve „jól" éreztük magunkat. Az ott lakók kedvesek, szívélyesek voltak velünk. Bár rendszeresen kaptuk a kincstári kosztot, a parasztemberek nem egyszer meghívtak és megvendégeltek bennünket. Mikor már ezt a helyet is megszoktuk, parancs jött, hogy odébb kell állnunk, mondván, Süvete egy nagyon kicsi falucska, ennyi ember számára nem tudnak elegendő munkát, elfoglaltságot adni. Fájó szívvel vettünk búcsút a falutól és annak lakóitól. A menet elindult – ahogy jól informált zsidó szakaszparancsnokoktól megtudtuk, Fülek felé. A hírnek elsősorban a Losonc környéki bajtársaink örültek.

Mindannyiunk számára emlékezetes marad e felvidéki város, Fülek. Amikor elértük a határát, az őrmester parancsára nótázni kezdtünk. Bár a dallamokat ismertük, a szövegükkel hadilábon álltunk. A házak közé érve jobbra-balra nézelődtünk, ismerkedtünk azzal a hellyel, amely ki tudja meddig – talán a háború végéig – lakóhelyünk lesz. Elhaladtunk a híres füleki vár romjai mellett is. Az úton sok, bennünket bámuló helybelivel találkoztunk, akik oda-odakiabáltak.

– Hová, hová, vitéz urak? – Mert bár a karunkon virító sárga karszalagról megállapíthatták, hogy munkaszolgálatosok vagyunk, mégis e „megtisztelő" megszólításban részesítettek. Volt, aki visszaválaszolt:

– Csak ide Fülekre, itt maradunk...

A piactéren megálltunk, és vártuk a további parancsot. A közelünkben, egy büdös, kénes vízű forrásnál sokan ácsorogtak üvegekkel, demizsonokkal. Most furcsán, csodálkozva bámultak ránk. Végre megérkezett az őrmester egy főhadnagy és egy hadnagy kíséretében. A tiszthelyettes vigyázzt vezényelt, majd jelentést tett a század létszámáról. A főhadnagy felénk fordult, és halk hangon – a hátsó sorokban alig lehetett hallani – bemutatkozott:

– Meilinger Dezső tartalékos főhadnagy vagyok, az önök századparancsnoka. A hadnagy úr Szabó Sándor, a helyettesem.

A főhadnagy középkorú volt, halántéka körül ősz hajszálak vegyültek sötétbarna hajába. Megjelenése nem volt túlságosan katonás. Mint megtudtuk, civilben rajztanár volt, de festőművészként is ismerték. Kedvelték szép tájképeit. Halkszavú, nagyon jóindulatú ember volt, amiről személyesen is meggyőződtem.

Egyszer, amikor már több hónapja Füleken voltunk, a miskolci helyőrségi parancsnokságról ellenőrzést tartottak századunknál. Megállapították, hogy ugyanolyan ellátásban részesülünk, mint a rendes sorkatonák. Még emlékszem az ellenőrzést vezető százados szavaira:

– Mit képzel, főhadnagy úr, katonáinknak a fronton nincs mit enniük, és ön itt a zsidókat hizlalja?

Válaszát nem hallhattam, azt viszont tudom, hogy a század élelmezése semmit sem változott.

A századparancsnok helyettese egy alacsony termetű, vézna losonci hegedűtanár volt. Tartalékos tiszt aki nem túl nagy lelkesedéssel vonult be. Kissé visszahúzódó, érdekes figura volt.

Szerencsénk volt a keretlegényekkel is. Vezetőjük Chlebus volt, egy cingár őrmester, aki megállás nélkül ütögette lovaglópálcájával fényesre pucolt csizmáját. Beszéde hangos és pattogós volt, mint minden tényleges őrmesternek. Két őrvezető és egy sorkatona tartozott a parancsnoksága alá. Mindegyikük szelíd volt és jóságos, még akkor is ha magatartásával esetleg szigorú-

ságot mímelt. Sokszor voltak segítségünkre a későbbiekben. A sorkatona némi ellenszolgáltatás fejében – azaz pénzért – szívesen bevásárolt a faluban, levelet vitt a postára és még számtalan szívességet tett.

A bemutatkozás után minden szakasz a helyére vonult. Minket a falu egyik legmódosabb gazdájának csűrjében szállásoltak el, egy másik egységgel együtt. Hetvenen voltunk, de kényelmesen elfértünk. Friss szénát hordtunk az udvaron tornyosuló nagy kazalból és kényelmes fekhelyeket készítettünk magunknak. Amikor elhelyezkedtünk és rendbe hoztuk a körletet, igyekeztünk megismerkedni egymással. Azon az oldalon, a bejárattól jobbra, ahol én feküdtem, nagyon jó társaság verődött össze. Tíz vagy tizenegy kőbányai fiú, akik már otthonról ismerték egymást. Hamar népszerűséget vívtak ki maguknak komolyságukkal, bajtársiasságukkal. Én úgy láttam, hogy a csoport „feje" Stern Gyurka volt. Nem csak azért, mert ő volt a társaságban a legmagasabb, de ő volt a legkomolyabb is. Ugyanakkor igen jó humorú, vidám fiú volt. Weisz Laci szintén magas, cingár, kissé hallgatag, zárkózott fiú benyomását keltette, de igen barátságos is tudott lenni. Bányász Péter nagyon vidám gyerek volt, és csak a kis Stern – akit a barátai egyszerűen csak Kacsának hívtak – tett túl rajta jó humorával. Klauber Gyurira emlékszem még, az orra alatt állandóan morgott valamit, amit soha nem lehetett érteni.

Én csak Schmideg Ernőt ismertem közelebbről az egész századból. Nagybátyám valamelyik lányának udvarolt, így gyakran megfordult a házban. Ernővel leventére is együtt jártam.

A bevonuláskor nem kerültünk egy szakaszba, mert volt iskolatársai a Kohn-féle szakaszba kerültek, és így ő is oda kérte magát. Nagyon gazdag szülők egyetlen gyermeke volt, és természetesen mindent megkapott, amit csak óhajtott. Mindemellett végtelen jó szívű volt. Ismerte a nagybátyámat, aki szintén gazdag, de nagyon fukar ember volt, minden garast többször a fogához vert, mielőtt kiadta volna. Miután Ernő megtudta, hogy

szuleimet, akik Kolozsvárott laktak, deportálták, és nekem nincs pénzem, többször is 100-100 pengőt borítékba rakott, és azzal adta át, hogy Pali bácsi, azaz a nagybátyám küldte. Meg is kérdeztem, hogy lehet az, hisz bevonulásomkor sem adott egy fillért sem. Láttam, hogy pír önti el az arcát, de nem szólt semmit. Később tudtam meg a barátjától, Liszauertől a bokszolótól, hogy Ernő a saját zsebpénzéből segített engem. Soha nem tudtam megköszönni a jóságát, mert egyik nap megszokott Fülekről, és többé nem találkoztunk. Mint később megtudtam, apjával bujkált egy ideig, de a nyilasok elfogták, és mindkettőjüket kivégezték.

Volt egy másik barátom is, akit Zuglóból ismertem, Fekete Pista, de ő sem egy szakaszban szolgált velem.

Közvetlenül mellém egy kissé elkényeztetett lipótvárosi fiú került, Pajor István. Versenyszerűen teniszezett, valamikor a nagy bajnokkal, Ashbottal is játszott. A körlet lakóival rövid időn belül jó barátságba kerultem, akik között volt még néhány érdekes figura. Különosen kitűnt Goldberger Andor, akit mindenki – az ő kérésére – egyszerűen Krumplisnak hívott. Tagbaszakadt, erős fiú volt, és állandóan az „Avanti popolo" kezdetű dalt énekelte. Azért nevezték krumplisnak, mert a Nagycsarnokban mint zsákoló munkás dolgozott bevonulása előtt. Nem kevésbé volt érdekes jelenség Léb Gyuri, aki a korletunk gazdájánál beoltozott parádés kocsis volt. És ott volt Brüll, a feltaláló, aki fantasztikus otleteivel kápráztatott el minket.

A szakaszparancsnokunk egy 25-26 év körüli vagány losonci fiú volt, természetesen szintén sárga karszalagos. Gondolom, ha a zsidók jogait a fennálló torvények nem korlátozzák, R. László katonai pályára megy. Határozott és katonás volt. Csak egyszer láttam őt elérzékenyulni. Keservesen sírva fakadt, amikor hírt kapott Losoncról, hogy a gettóból bevagonírozták a szuleit, a menyasszonyát, és elhurcolták. Bántotta a lelkiismeretét, hogy itt volt alig kőhajításnyira tőluk, és nem látogatta meg őket. Igaz,

tudta, hogy a faluban nyüzsgő csendőröktől ez szinte lehetetlen, ha elfogják, talán az életébe kerül. Hiába próbáltuk ezzel vigasztalni, sokáig maradt letargikus állapotban.

A mi körletünkben volt harmonikás Robi is, a szakaszparancsnok kedvence. Este a csűrben lefekvés után, amikor már csend ereszkedett a tájra, és a suttogó hangok is elcsendesedtek, olyankor Robi harmonikázni kezdett, Radó énekelni.

A század egyik része a füleki zománcgyárban dolgozott, a másik – köztük én is – kezdetben mezőgazdasági munkát végzett. A gyár valójában hadiüzem volt, különböző hadi felszereléseket gyártott.

Már negyedik napja meneteltünk Ausztria útjain, s mint a viharzó tenger, úgy hullámzott a tömeg. Meneteltünk egy ismeretlen cél felé. Nem tudtam szabadulni az elmúlt napok szörnyű eseményei és lidérces álmaim hatása alól. Állandóan feltűnt előttem a két halálfejes, fekete egyenruhás katona kegyetlen arca, még fülembe csengett harsány röhögésük, a fejem felett elsüvítő lövedék sípoló hangja, s láttam magam behúzott nyakkal a golyók elől rohanni. – Vajon milyen partizánokat kerestek – kérdeztem magamtól?

Akkor még nem ismertem a történetet, csak a felszabadulás után végzett kutatásaim eredményeként tudtam meg, hogy a környéken egy fogolytábor volt, ahol angol, amerikai, francia katonákat tartottak fogságban. A velünk történt esetet megelőző éjszakán a táborból kitört tíz francia hadifogoly, fegyverhez jutottak, és menekülés közben többet lelőttek üldözőik közül. A „vadászat" tehát értük folyt. Hogy sikerült-e megmenekülniük és túlélték-e a háborút, arról nincs tudomásom.

Partizántevékenységről egyébként Füleken hallottam először. A gyárban jugoszláv munkaszolgálatosok is dolgoztak, ők meséltek a partizánok hősiességéről. 1944 szeptemberében a Felvidéken is megélénkült a tevékenységük. Persze mi csak beszélni hallottunk róluk, közvetlen kapcsolatba nem kerültünk velük.

Egyszer egy katonákat és lőszert szállító vonatot robbantottak fel. A századunkat is kivezényelték a mentési munkálatokhoz, és a felrobbantott sínek helyreállításához. Mivel én a konyhán teljesítettem szolgálatot, nem mentem velük. Két napig szinte vért izzadva dolgoztak századtársaim a pálya helyreállításán. Amikor harmadnap találkoztam velük elmesélték, hogy milyen sikeres munkát végeztek a partizánok, de a németek rajtuk álltak bosszút. Úgy hajtották őket, mint az állatokat. Néhányukat agyba-főbe verték minden ok nélkül.

Az időjárás kissé jobbra fordult, a nap mind melegebben sütött a kelet felé úszó felhők mögül. Egyre közelebb értünk a tegnap még nagyon távolinak tűnő, hó borította hegyekhez, amelyek csúcsai belevesztek a viharfelhőkbe. Próbáltam távol tartani magamtól rossz érzéseimet, s újra csak a múltba menekültem. Eszembe jutott a füleki vár, az út.

Elmosolyodtam. Talán először, hogy elindultunk Deutsch-Schützenből.

Akkor még csak nem is sejtettem, hogy valami közöm lesz a várhoz. Már vagy egy hónapja voltunk Füleken, amikor a reggeli sorakozónál újra megjelent közöttünk Meilinger századparancsnok úr. A bemutatkozás óta nem is láttuk. Nem egyedül jött. Vele volt egy magas, jólöltözött, bajuszos civil úr. Chlebus őrmester vigyázzt vezényelt, majd katonásan kilépve jelentést tett a parancsnoknak. A jelentéstétel után a főhadnagy valamit közölt az őrmesterrel, aki mindjárt felénk fordult, és szokásos kiabáló hangján a lényegre tért.

– Tizenkét emberre van szüksége Kalmár professzor úrnak, aki ásatásokat végez a várban. Lépjen elő tizenkét fő, elsősorban olyan, aki jó erőben van, mert ez kemény munka ám... egész nap csákányozni kell. – Egy pillanatra néma csend támadt, hisz mindannyiunknak megvolt a maga munkahelye, „bulija", mindenki jól érezte magát ott, ahol dolgozott. Minden változtatást jól meg kellett gondolni. Akkor az alacsony termetű, vézna Gerő kilépett a sorból.

– Pont maga? – ripakodott rá dühösen az őrmester. – Maga fiam, ha felemeli a csákányt, annak lendületével együtt száll a magasba. – Gerő nem tágított. Katonásan vigyázzba vágta magát, majd mindannyiunk meglepetésére a következőket mondta:

– Őrmester úrnak alázatosan jelentem, én azelőtt kubikos voltam. – Ismét néma csend lett, minden szempár a vigyázzban álló, magát jól kihúzó Gerőre szegeződött. És valóban úgy tűnt mint a mesékben, mikor Borsszem Jankó óriássá nő. A csendet Kalmár professzor törte meg:

– Jó, majd meglátjuk, mit tud ez a fiatalember. – Egymás után álltak ki a bajtársaim a sorból, koztük én is. Az első napokban bántam, hogy fölcseréltem a konnyebb mezőgazdasági munkát ezzel az embert próbáló feladattal. Itt egész nap csákányozni kellett, és nap mint nap tapasztaltuk, hogy a jól öltözött, úriember kinézetű Kalmár milyen türelmetlen és főleg milyen goromba. Szünet nélkul hajtott bennünket, és ha látta, hogy valaki leáll, azonnal rászólt.

Eltelt egy hét, és sehol semmi. Egyetlen régi lelet sem kerult elő. Néhányan kigondoltuk, hogy összetorunk egy cserépkancsót, elássuk mélyen a foldbe, majd mint leletet ismét kiássuk. Talán ezzel megnyugtatjuk Kalmár urat. De erre nem volt szukség, mert az elkovetkező hetekben, amikor már egy mélyebb talajréteghez értunk, Geró egy nagyot kurjantott, és palócos tájszólással elkiáltotta magát:

- Még ván, tássék ide jonni professzor úr megnézni. – Kalmár, mint akit puskából lőnek ki, ott termett annál a godornél, amelyből Gerő ki sem látszott. Mi is abbahagytuk a munkát, és koruláll-tuk. Kíváncsiak voltunk, mi a fenét találhatott Gerő, hogy ennyire tűzbe jott. A mélyben, a felszín alatt mintegy három méterre egy nagyobb kancsó és egy lábas korvonalai rajzolódtak ki.

– Megállni! – kiáltotta Kalmár átszellemult arccal. – Hozzányúlni tilos! – adta ki a további parancsot. – Majd én lemegyek és megszemlélem kozelebbről. – Úgy is tett. Furgén lemászott a godorbe, egy kis kézi csákánnyal elkezdte először korbe-korbe ásni, majd nagyon óvatosan, mint pólyából a csecsemőt, lassan kiemelte a két leletet.

Szinte nem lehetett Kalmárra ismerni. Ahányan voltunk nem a leletre, hanem Kalmár átszellemult arcára figyeltunk, aki úgy nézett a két tárgyra, mintha legalábbis Dárius tobb évezrede ismeretlen helyre elrejtett kincseire bukkant volna. Majd nem törődve azzal, hogy nem dolgozunk, és mindenki korulotte bámészkodik, aktatáskájából elővett egy viaszosvászon terítőt, ráterítette egy kőlapra, és arra helyezte a leleteket. Egy nyeles kefével óvatosan tisztogani kezdte kincseit az évszázados foldtől, mikozben hosszas magyarázatba kezdett, mintha nem is munkaszolgálatosoknak, hanem valamelyik egyetem katedráján tartana előadást a diákoknak. Mindannyian feszulten figyeltunk. Attól a naptól kezdve mintha kicserélték volna: kedves és udvarias volt hozzánk. Még nagyon sok régi tárgyra bukkantunk, és valóban nagyon sajnáltam, amikor egyik nap kozolte, hogy már csak hat emberre van szuksége, és én is azok kozott vagyok, akiket elvezényelnek az ásatásokról.

Milyen jó volt az Alpok lábánál, a negyedik napja tartó menetelés kozben visszagondolni a fuleki időszakra. A munkaszolgálatban toltott napok szinte kellemesnek tűntek a mostani állapothoz

képest. Minden tartalékom elfogyott. Alig szóltam valakihez a pihenők alatt. A pokrócot magam alá téve, fejem alatt a hátizsákkal, arcomat a már eléggé melegen sütő nap felé fordítva az emlékekből próbáltam erőt meríteni. A gyomrom veszettül korgott, de én magam elé képzeltem a pirított kenyérre kent velőt, amit szinte minden nap ehettem a füleki tisztikonyhán, ahová beosztottak dolgozni.

A véletlennek köszönhető – futott át agyamon –, hogy oda kerültem. Amikor befejeztem a várban tevékenységemet, a füleki gyár fatelepére osztottak be. Másodmagammal nagy gerendákat cipeltem a műhelybe megmunkálásra. Nem volt könnyű munka, a gerenda dél felé már nyomta mindkét vállamat, hiába váltogattam őket. Alig győztem kivárni az ebédszünetet. Délutánra már szédelegtem a fáradtságtól, és egyszer megtörtént a baj. Amikor egy jókora gerendát vettem le sajgó vállamról, és meg akartam markolni, minden elsötétült előttem, kicsúszott a kezem közül és a lábfejemre esett. Az volt az érzésem, mintha teljesen szétzúzta volna a lábam. Bajtársaim felkaptak és beszállítottak a század gyengélkedőjére. Dicker doktor úr, a századorvosunk megvizsgálta és ellátta a sebemet, miközben nagyokat jajgattam a fájdalomtól és a félelemtől, hogy netán komoly bajom történt. Az orvos, miközben sínbe rakta, próbált megnyugtatni, de én csak tovább jajveszékeltem.

– Most itt maradsz egypár napig, meglátjuk, hogyan gyógyul a sebed és az első alkalommal beviszünk Losoncra, hogy megröntgenezzék a lábadat – mondta megnyugtató hangján a „Doki". Így hát ott maradtam a gyengélkedőn. Másnap újra megvizsgált, próbálta mozgatni a lábujjaimat, de mindegyiknél felszisszentem. Különösen akkor, amikor a középső lábujjamhoz ért.

– Igen, úgy tűnik, hogy ez az ujjad eltört. Várunk egy-két napig, s akkor majd meglátjuk, mit tehetünk – kacsintott rám

cinkosan. A középső ujjam – ami horzsolt és duzzadt is volt – teljesen felfelé állt, mintha nem is tartozna a többihez. Vagy két hétig feküdtem a gyengélkedőn és azalatt rengeteget olvastam. Csak a felszabadulás után tudtam meg, hogy a könyveket a doki keresztény menyasszonya szállította, aki nem törődve a szigorú „fajgyalázási" törvénnyel, minden héten eljött a vőlegényéhez.

Amikor felépültem, a Doki azt javasolta *Briger* századparancsnoknak, hogy egyelőre valami könnyű munkára osszon be. Így kerültem a gyár tiszti konyhájára, ugyanis a hadiüzem termelését katonák ellenőrizték, akiknek természetesen külön főztek. A konyhán 10-12 nő dolgozott, és az első naptól, hogy odakerültem, nagyon elkényeztettek. Így jutottam hozzá a legfinomabb falatokhoz, többek között a velős kenyérhez is. A munkám nem volt nehéz. Egy fáskamra volt a „főhadiszállásom". Minden héten hoztak egy szekér fát, azt kellett leraknom és fejszével felhasogatnom. A favágást szinte élvezettel csináltam, hisz sokat olvastam arról, hogy a sportolók; birkózók, bokszolók is így edzenek. A másik feladatom vízpumpálás volt.

A kútból kézi pumpával kellett a vizet a konyhában lévő nagy tartályba szivattyúzni. Ez biztosította a konyha mindennapos vízszükségletét. Feladatom volt még a baromfik etetése, de elvégeztem minden más konyhai munkát is. Nagyon szerettem ott dolgozni. Úgy éreztem, hogy mindannyian kedvelnek. Akadt azonban kivétel; az egyik őrmester felesége. Soha nem rejtette véka alá dühödt antiszemitizmusát. Többször próbált – szerencsére eredménytelenül – kitetetni a konyháról. A konyhafőnöknő nagyon kedvelt szorgalmamért. Igyekeztem is mindenben a segítségükre lenni, az egyik nap mégis beütött a krach. Ennivalót vittem a tyúkoknak és megdöbbenve láttam, hogy pár darab kimúlva fekszik a földön. Visszamentem a konyhára és jelentettem az esetet Icukának, a konyhafőnökasszonynak.

Rettegtem, hogy majd engem hibáztatnak a történtekért. És nem minden ok nélkül, mert többször megkurtítottam az állatok

eleségét. A zsírban megforgatott főtt burgonya egy részét szétosztottam bajtársaim között. Irénke próbált megnyugtatni, majd felhívta telefonon Hulitát, az igazgatót. Mire a baromfiudvarhoz értünk, már ott volt. Reszkető kézzel nyitottam ki a baromfiudvar ajtaját, és ők nagy szakértelemmel vizsgálták meg az állatokat. Összenéztek, majd szinte egyszerre bólintottak.

– Baromfivész – közölte Hulita szomorú hangon – ez okozta a pusztulásukat.

– Igen – jegyezte meg Irénke – a lányok a konyhán mesélték, hogy baromfivész pusztít az egész környéken. Én visszahúzódva, izgatottan hallgattam a beszélgetést, és megkönnyebbülten sóhajtottam fel, amikor értesültem a fejleményekről. Hulita egyszer csak hozzám fordult és nekem szegezte a kérdést:

– Mondja fiatalember, maga gondozza a jószágot? – Összerezzentem, majd vigyázzba vágva magam válaszoltam:

– Igenis én...

– Szedje össze az elpusztult jószágot, égesse el, aztán különítse el a még élő, de gyanús tyúkokat, abba a nagyobb ketrecbe.

Mikor végeztünk, és Hulita látta kétségbeesett ábrázatomat, megveregette a vállamat és csak annyit mondott:

– Ne féljen fiatalember, ez embert nem fertőz meg.

Ezzel sarkon fordult és gyors léptekkel sietett vissza az irodaépület felé. Megkönnyebbülten sóhajtottam fel.

Szemem csukva volt, élveztem a tavaszi nap melegét. Klein tette vállamra a kezét s halk hangon megszólított. Kinyitottam a szemem, és meredten bámultam sápadt arcába. Ekkor elhangzott az auf... auf... weiter... vezényszó.

Nehezen tápászkodtunk fel.

Többen voltak, akiknek a cipő, bakancs feltörte a lábát és kisebesedett. A pihenőket használtuk fel arra, hogy valamiféle sebhintőport szerezzünk a számukra, hogy bírják a gyaloglást.

Egyre többen maradoztak le, az idősebbek nem is mentek, hanem vonszolták kifáradt testüket. Mi, akik fiatalok voltunk, néha egy-egy idősebb bajtársunkba karoltunk. Ez volt minden, amivel segíteni tudtunk nekik. Egy idő után így sem bírták, s könyörögtek, engedjük őket az út szélén megpihenni. Több ezren vánszorogtunk így, végeláthatatlan sorokban étlen-szomjan. Annyira szétváltak az egyes csoportok, századok egymástól, hogy nem tudtuk a lemaradók sorsát nyomon követni. Már a szekereket, amelyekre a betegeket rakták, sem láttuk. Azt gondoltam, kórházba szállították a gyengélkedőket. Később tudtam meg, hogy összegyűjtötték őket, egy mezőn megásatták velük a sírjukat, majd egyenként belelőtték valamennyiüket.

Egy óriási fenyőerdőn meneteltünk keresztül. Arra gondoltam, hogy talán a túlvégén lesz egy falu, házak, és ott fedett helyen megpihenhetünk, és végre enni kapunk. Nem tudtam másra gondolni. Micsoda csalódás volt, amikor az erdőből kiérve újra csak egy végeláthatatlan mezőre érkeztünk. Megint a szabad ég alatt töltjük az éjszakát. Kerestem egy alkalmas helyet, betekertem magam a pokrócomba, párnául hátizsákom szolgált, így próbáltam elaludni. Teliholdas éjszaka volt, és szinte nappali fény árasztotta el a mezőt és az ott heverő több ezer testet. Rémület szorította össze a torkomat. Olyan volt mindez, mint egy temető. A mozdulatlan, elnyúlt testek: sírhantok, sírkő és virág nélkül. Hátamra fordultam, hogy ne lássam ezt a nyomasztó képet. A Holdat figyeltem s a csillagokat. Az utolsó, otthon eltöltött *szédereste* emléke elevenedett meg előttem.

Az ünnepi gyertyák ragyogó fénye világította meg apám sápadt arcát, amely még halványabbnak tűnt a hófehér *kitteltől* (köntös), amiben a karosszékben ült. Anyám arca ragyogott, szemében visszaverődtek a gyertyák lobogó lángjai. Láttam hosszú, szőke

hajú húgomat, aki kíváncsian hallgatja az általam feltett szokásos négy kérdést. *Má nistánó hálájló háze...*

...Mi különbözteti meg ezt az éjszakát a többitől?

Nem tudom. Talán az, hogy emlékeztet a zsidó történelemnek arra a korszakára, amikor népünket Isten megszabadította a fáraó hatalmától és kivezette Egyiptomból. Óh! – sóhajtottam nagyot –, ha most is csodát művelne... ha kiszabadítana bennünket ez újabb rabságból, szenvedésből. Milyen bűnöket követtünk el, hogy ennyit kell szenvednünk, bűnhődnünk? De hiába kémleltem az eget, kérdésemre nem kaptam választ.

Vajon hol lehetnek szüleim? Füleken kaptam az utolsó hírt róluk. Bácsikám nagyobbik leánya juttatta el hozzám apám pesti címemre írt lapját. Bélyegzőjén Waldsee neve állt. Értesített, hogy szerencsésen megérkeztek. Ő, anyám és húgom jól vannak, és én is vigyázzak magamra. Akkor ártatlanul azt hittem, munkára vitték őket Németországba, hisz Auschwitzról akkor én még nem is hallottam. Ezt a levelezőlapot és a családomról egy fényképet, mint féltett kincset, tárcámban őrizgettem. Most, hogy rájuk gondoltam, szívemhez szorítottam. Vajon hol lehetnek? Viszontlátom-e őket valaha? Titokban azt reméltem, hogy Németországban valahol összetalálkozunk. Ez a remény erőt adott, tartotta bennem a lelket.

Nagyon szerettem szüleimet – mint annyi sok más gyerek a világon. Hálával tartoztam nekik, hogy becsülettel felneveltek. Apámhoz egész különleges kapcsolat fűzött. Túl azon, hogy nagyon szerettem, tiszteltem is, s tudom, hogy érzéseimet viszonozta. Büszke voltam rá, és nagyon sajnáltam, hogy eltékozolta fiatal éveit. Tehetséges festőművész lehetett volna, ha egy kicsit is mellészegődik a szerencse. De a szerencse mindenkor messze elkerülte. Nehéz, küzdelmes élete volt.

Apámat 1943 őszén láttam utoljára. Én 1942-től Pali bátyámnál laktam Budapesten, a gombgyárában dolgoztam. Apám és húgom eljöttek meglátogatni. A Keleti pályaudvaron vártam őket, izgatottan a viszontlátás örömétől. A gőzmozdony pöfögve állt meg a fedett csarnokban. Sokáig álltam ott hiába, amikor végre az egyik harmadosztályú kocsiból először apám majd húgom szállt ki. Odarohantam hozzájuk, s boldogan öleltem magamhoz őket. Valami nincs rendjén – gondoltam –, amikor apám borostás arcát megcsókoltam. Jobban szemügyre vettem, s akkor láttam meg zakója betépett fazonját. Zsidó férfinél ez azt jelenti, hogy valakit gyászol. Csak neem... neem... nagymama... dadogtam... de már nem tudtam tovább mondani, mert apám bólintott, mire kitört belőlem a sírás. Alig tudtak lecsendesíteni. A mellettünk elhaladó utasok sajnálkozva bámultak ránk. Tudtam, hogy nagymama beteg, elesett, de hogy ilyen súlyos a baj, azt nem is sejtettem. Bár egész kicsi, törékeny asszony volt, de beteg nem volt emberemlékezet óta.

Csak pár éve lakott nálunk, miután nagyapám meghalt, és egyedül maradt Szilágysomlyón. Először én utaztam le hozzá. Tizenöt éves voltam, és akkor láttam őt először. Egy hétig voltam nála, de sehogy sem tudtam rábeszélni, hogy hagyjon ott csapot-papot, és költözzön fel hozzánk Kolozsvárra. Nem akart kötélnek állni. Azt hajtogatta, hogy ott akar meghalni, és a férje mellett akar nyugodni.

Születésem óta akkor jártam először Szilágysomlyón és nagyon megszerettem szép fekvésű szülővárosomat. Felkerestem Csurgó utcai szülőházamat. Sok új ismerőst szereztem, és egy alkalommal még szüreti mulatságra is meghívott Csengeri Imre. Felejthetetlen élményben volt részem. Végül is dolgavégezetlenül utaztam haza Kolozsvárra, de nem sokra rá apám elhozta a nagymamát. Nagyon megszerettem. Amikor 1942-ben Pestre költöztem, nagyon szomorú volt a búcsúzkodásnál. Mintha megérezte volna, hogy nem fog többé viszontlátni.

Apám azért jött, hogy személyesen közölje a szomorú hírt, mert tudta, milyen megrázkódtatást okoz majd. Az egész úton – a pályaudvartól hazáig – zokogtam. Amikor Margit néném ajtót nyitott és meglátott, azt hitte, örömömben sírok. Jó kedve mindjárt szertefoszlott, amint meglátta apám borostáját és a megszaggatott ruhát. Apám röviden elmondta mi történt, én meg egy székre rogyva zokogtam tovább. Húgom jött oda, megsimogatta a fejemet, és csak annyit mondott:

– Ne sírj Cálu, a halálos ágyán is téged hívott, téged emlegetett, téged szeretett volna látni.

A néhány nap alatt, amit apám Budapesten töltött, nagyon sokat kószáltunk a városban, a Duna-parton. Ha elfáradtunk, leültünk egy padra és gyönyörködtünk a körülöttünk lévő világ szépségeiben. Miután elmeséltem neki, hogyan élek itt, Pesten, távol az otthonomtól, tőle, a családtól, feltűnt, hogy sötét árnyak bujkálnak a szemében.

– Ne búsulj fiam – mondta kezét vállamra téve – egyszer csak vége lesz a háborúnak, és akkor majd ismét együtt lesz az egész család. – Unszolni kezdtem, meséljen magáról, az ifjúságáról, hisz oly keveset tudok róla.

Apám a Duna felett elhúzó madárrajt nézte, míg el nem tűnt a budai hegyek mögött, majd beszélni kezdett. Gyerekkoromban, elalvás előtt, az ágyam szélén ülve fantasztikus történeteket mesélt. Soha nem tudtam, hogy igazak-e, vagy csak ő találta ki őket. De ami most következett, az a valóság volt. Igaz, megtörtént események, apám élete.

– Én is Szilágysomlyón láttam meg a napvilágot – kezdte elbeszélését –, majd mélyet sóhajtva folytatta. – Nem voltunk gazdagok, de megéltünk. Apámnak volt egy ponyvás szekere, egy lova, és azzal járt faluról falura. Mindenki úgy hívta, „Der Lánger, Jaszl" (Hosszú Jóska bácsi). Mindent árult, amire egy ház körül szükség lehetett, de foglalkozott rövidáruval, cukorkával is. Amikor mgérkezett valamelyik faluba, a főtéren vagy a piacon rakta

ki portékáját. Nem volt a környéken vásár, ahol meg ne fordult volna. Anyám is dolgozott egész álló nap. Az összes ház körüli munka az ő nyakába szakadt. Volt mit tenni, hisz tízen voltunk testvérek, kilenc fiú és egy lány. Tudod, ez így van minden vallásos zsidó családban, a gyermek istenáldásnak számít. Ennyi embert etetni, öltöztetni, gondozni nem volt könnyű feladat kicsi, vékony, de gyors mozgású anyámnak. Szüleim – folytatta elgondolkozva – nehezen, de felneveltek bennünket. Minden gyermek – kivéve Szeréna húgomat – szakmát tanult. Alighogy kitanulta ki-ki a maga mesterségét és végre pénzt hozhattunk volna a házhoz, kitört az első világháború. A négy nagyobbik testvérem 1914-ben és 1915-ben vonult be katonának, én csak 1916-ban. Ketten a galíciai fronton estek el, a másik kettő Doberdónál. Nekem szerencsém volt, mert orosz fogságba estem. Többedmagammal egy bojár birtokára kerültem, mezőgazdasági munkára. Ha időm engedte, szívesen rajzolgattam. Egy alkalommal lerajzoltam a bojárt is. Annyira megtetszett neki, hogy a házába vitt. Le kellett rajzolnom családja minden tagját. A városból olajfestéket hozatott, vásznat, palettát és mindent, amire egy festőnek szüksége lehet. Attól a naptól kezdve csak festettem. Természetesen nem csak az embereket, de a szép – engem mélyen megihlető – tájat is. Nagyon jó dolgom volt a földbirtokos házában. Azt csinálhattam amit szeretek, és ami örömöt jelentett a számomra: festettem egész nap. A gazda unszolására megpróbálkoztam az ikonfestéssel is. A szebbeket kiválogatta, megtartotta magának, a többit jó pénzért eladtam a faluban. Tehettem, mert a földbirtokos elintézte a katonai parancsnokságon, hogy szabadon mozoghassak.

1917-ben, az októberi forradalom hírének hatására, a földbirtokos és családja elmenekült. Amikor a bolsevikok elfoglalták azt a területet is, engem ott találtak a gazda házában. Először azt hitték, hogy én is családtag vagyok, de szerencsére bebizonyosodott – a cselédség is tanúsította –, hogy csak hadifogoly. Egy ideig velük harcoltam, majd egy kisebb sebesüléssel kórházba kerül-

tem. 1918-ban, az őszirózsás forradalom kitörésének napján érkeztem haza, Magyarországra. Budapestről valahogy hazavergődtem Szilágysomlyóra – akkor Erdély még Magyarországhoz tartozott –, és amikor 1919-ben megalakult a Tanácsköztársaság, még élő két fivéremmel bekapcsolódtunk annak munkájába. Olyannyira, hogy mikor a Tanácsköztársaságot leverő román hadsereg feltűnt a város határában, azonnali menekülésre kényszerültünk. Egy paptól kölcsönvett szekéren Budapestre jöttünk. Innen testvéreim, Hermann és Sándor először Franciaországba, majd onnan Amerikába emigráltak. Két év múlva kivitették Vilmos öcsémet és Szeréna húgomat, majd 1924-ben Lajos öcsémet is. Őt először Mexikóba, ahonnan csak tíz év múlva engedték be az Egyesült Államokba. Szüleimet nem akartam egyedül hagyni, így én otthon maradtam. Közben megnősültem, feleségül vettem anyádat. Festettem. Egyszer néhány képpel szerepeltem egy chicagói kiállításon, még hozzá olyan sikerrel, hogy ösztöndíjat kínáltak egy évre. De csak egyedül utazhattam volna. Anyád ellenezte, lebeszélt róla, így hát itt maradtam. A születésed történetét, s mindazt, ami utána következett, már ismered. Igen – sóhajtott, s a tekintete elsötétült –, így akarta a sors és így is van jól. Festeni alig tudtam, mert ahhoz, hogy vásznat, eszközöket vásároljak, sok pénz kellett volna. A családról pedig gondoskodnom kellett, így egy címfestőhöz szegődtem el dolgozni. – Keserűség vegyült a hangjába.

– Menjünk – szólt halkan – otthon várnak ránk. – Elsétáltunk az Erzsébet hídig, felszálltunk a 44-es villamosra, és hazáig, a Hermina útig nem szóltunk egy szót sem egymáshoz.

Az elutazása előtti napon a Városligetbe mentünk sétálni, majd a Közlekedési Múzeummal szemben egy padon megpihentünk. Éreztem, hogy nagyon nehéz percek következnek, a búcsú percei. Apám törte meg a csendet:

– Aztán vigyázz nagyon magadra, és ha lehet, írjál egy kicsit gyakrabban. – Nagyot nyelt és egy pillanatra elhallgatott. Tudtam, hogy a könnyeivel küszködik. Nehezen tudtam uralkodni az érzéseimen.

– Ígérem, hogy vigyázok magamra és gyakrabban írok majd. – Nem néztem rá, tekintetemmel az évszázados fák zöldbe borult koronájára meredtem. Sokáig elbeszélgettünk még és észre sem vettük, hogy az est ezüst leple szállt le a liget fáira, a tájra. Lehetséges, hogy mindketten megéreztük, ez volt életünk utolsó beszélgetése? Hogy soha többé nem látjuk viszont egymást, arra egyikünk sem mert gondolni, hisz apám is épp olyan optimista volt egész életében, mint amilyenné én is váltam. Ha nem az lettem volna, nem bírtam volna ki a későbbi megpróbáltatásokat. E nélkül az erő nélkül nem tudtam volna életben maradni. A vonat kora reggel indult. Apám sokáig integetett a vasúti kocsi nyitott ablakából, míg a szerelvény el nem tűnt a messzeségben. Akkor még nem sejtettem, hogy örökre válunk el egymástól.

Az ötödik napon csontig hatoló hidegre ébredtünk. Sűrű köd borította az egész tájat. Senki sem tudta, hogy merre járunk. Hogyan tudták így megszervezni utunkat, hogy egyetlen falut sem érintettünk? Erdők és mezők földútjain tereltek mint a nyájat. Egyre gyakrabban tartottunk pihenőt, hisz kiéhezett, legyengült szervezetünk alig bírta már a gyaloglást. Voltak, akik ájultan feküdtek az út szélén, ha valaki segítségükre sietett, a kísérők puskatussal zavarták el onnan. Őreink fiatal katonák voltak, talán velem egyidősek. Nem tudtam megérteni, hogyan válhattak ilyen embertelenné. Egy sem akadt, akiben egy kis sajnálat vagy együttérzés ébredt volna irántunk. Az SS tagjai voltak, a más emberek, és fajok iránti féktelen gyűlöletre nevelő intézmény válogatott példányai. Azóta sem értem, miért tűrtük, hogy alig száz katona mint a barmokat a vágóhídra, úgy tereljen több ezer

ártatlan embert. De mi történt volna, ha fellázadva elbánunk velük? Szétszóródtunk volna a szélrózsa minden irányába? Hajtóvadászatot indítottak volna ellenünk, és ha elfognak, a biztos halál várt volna mindannyiunkra. Talán ettől féltünk, és ezért meneteltünk mint a birkák, abban a reményben, hogy így nagyobb esélye van a megmenekülésnek, az életben maradásnak. Minden ember, az utolsó leheletéig, ragaszkodik az életéhez, amelyről tudja, hogy véges, mégis szeretné az elmúlás pillanatát az idők végezetéig kitolni.

A magasból a nap sugarai áttörtek a sűrű ködtakarón, megenyhült az idő. A délelőtt folyamán két pihenőt is tartottunk. Dél lehetett, amikor újra elindultunk. A pontos időt nem tudtuk, mert senkinek sem volt órája, mivel azokat vagy a hipiseken szedték el tőlünk, vagy még Magyarországon sikerült a szerencsésebbeknek élelemre cserélniök. A magas hegyek egyre közelebb kerültek, a hóborította csúcsok a nap visszaverődő fényében úgy tűntek, mintha ezüst ruhát öltöttek volna magukra.

A földútról egy betonútra kanyarodtunk, amely egy meredek hegyre vezetett fel. A szerpentin mindkét oldalát égbe meredő, hóborította fenyők szegélyezték. Oly sűrű volt az erdő, hogy a napsütés ellenére éjszakai sötétség honolt a fák közt. A nehéz terepen alig vonszoltuk megfáradt tagjainkat. Minél feljebb értünk, annál hidegebb lett. A nap is elbújt a nyugat felől közelgő vastag, fekete felhő mögé. Fázósan húztam össze kabátomat a testemen. Hópelyhek szállingóztak és megolvadtak borostás arcomon. Egyszer csak a távolból lövések zaja hallatszott.

– Mi lehet az? – fordult felém Klein, aki mint én is, minden egyes dörrenésre összerezzent.

– Nem tudom – válaszoltam leplezett izgalommal. – Talán medvére vadásznak – mondtam közönyösen, hogy megnyugtas-

sam Kleint és magamat is, hisz már az első lövéseknél rossz sejtéseim támadtak.

– Te – fordult felém kétségbeesett ábrázattal barátom –, ez nem vadászpuska hangja, hanem géppisztolyé.

Valóban az volt, és egyre sűrűbben ismétlődtek a sorozatok. Akkor már biztos voltam abban, hogy ez nem egyszerű vadászat. Ahogy jobban közeledtünk a csúcs felé, annál hangosabban hallatszott a géppisztolyokból kilőtt lövedékek süvítése majd a tompa hang, amint valami tárgyba ütközött a lövedék. Az egyre sűrűsödő lövések zaja nyugtalanságot keltett mindenkiben. Nem akartam hinni a fülemnek... Lehetséges ez? Vagy csak képzelődöm? Minél közelebb értünk, annál tisztábban volt kivehető a lövedékek süvítésébe keveredő emberi sikoltás, hangos kiabálás. Igyekeztünk meggyorsítani lépteinket. Mindenki tudni akarta, mi történik a hegy másik, lejtős oldalán – mert onnan jöttek a jajveszékelő hangok. Nem sejtettük, hogy nem gyorsítani, de lassítani kellett volna az iramot. A csúcson egy olyan iszonytató tragédiának váltunk a részesévé, ami kitörölhetetlenül vésődött emlékezetembe.

Az út bal oldalán mintegy tíz-húsz méterre egymástól SA-legények álltak, s géppisztolyaik szinte folyamatosan okádták a tüzet. Az előttük eszeveszetten rohanó embereket lőtték, minket, a halálra ítélteket. Előttünk az úton már megszámlálhatatlan tetem vagy súlyosan sebesült test feküdt. Jajveszékelés és sikoltások hangja vegyült a *„Sema Jiszráel"* innen is, onnan is felhangzó fohászába. Én is rohantam. Az első katona előtt elszaladtam. Nem ért lövedék, de hallottam a mellettem elsuhanó golyó vészt jósló süvítését. A másodiknál is szerencsém volt, akkor cserélt tárat az SA-katona, a harmadikat is megúsztam. Hirtelen az őrült hangzavart is túlharsogva – mintha egy óriás *sofár* (kürt) öblös hangja szólt volna valahonnan az egekből, egy hangszóróból felharsant a – hált... hált... nicht schisen... állj... állj... ne lőjenek parancs. Még egy-két lövés eldördült, de aztán csend lett. Egész

testemben remegtem, s el sem akartam hinni, hogy ezt a szörnyű öldöklést megúsztam, hogy megmenekültem. Mintha ma történt volna, úgy emlékszem minden részletre. Egy versenykerékpáron, egy hangszóróval a kezében az a gestápós tiszt érkezett, aki még Deutsch-Schützenben, az induláskor az eligazítást tartotta. Bár kissé távolabb álltam tőlük, világosan hallottam minden egyes szavát.

– Mit csinálnak emberek, mi ez a mészárlás? Én vagyok a felelős ezért a transzportért. Menjenek a dolgukra! – A katonák nem szóltak semmit. Hátatat fordítotltak és elindultak a hegy oldalában álló menedékház felé, majd eltűntek a szemünk elől. Kísérőink erre előmerészkedtek rejtekhelyükről, s menetünk újra elindult a lejtőn lefelé, hátrahagyva elhunyt, elesett bajtársainkat.

Most is előttem van annak az idős embernek az arca, aki egy fiatal férfi teste fölé hajolt és keservesen zokogott. Felénk fordulva, könyörgő hangon kért, hogy ne hagyjuk itt a fiát, vigyük magunkkal... Két bajtársam odament, arra gondolva, hogy a fiú súlyosan megsebesült. De amikor fel akarták emelni, látták, hogy már nem él, itt már nincs segítség. Próbálták az apát magukkal vinni, de ő nem tágított. Ott maradt fiára hajolva, keservesen zokogva. Bajtársaim elmondták, hogy Balfon találkozott össze apa és fia, akik addig különböző helyeken voltak munkaszolgálatosok. Azóta végig együtt voltak, együtt meneteltek, egymásban találtak vigasztalást.

Megint meneteltünk. Akik csak könnyebben sebesültek meg, azok velünk jöttek. Remegő lábakkal, gépiesen vonszoltuk magunkat előre. Még szerencse, hogy utunk lefelé vitt, mert különben nem bírtuk volna tovább. A hajszában elszakadtam Klein barátomtól, de néhány száz méter után szerencsésen egymásra találtunk és újra ott menetelt mellettem fáradtan, pihegve. Amikor valamennyire kifújta magát, keserű fintorral arcunkon üdvözöltük egymást, majd Klein csendes, rekedtes hangján megszólalt:

– Az igazat megvallva most jobban féltem, mint amikor a halálfejesek akartak kivégezni. Ott bíztam abban, hogy te tudsz beszélni velük és így megmenekülhetünk, de itt szinte semmi remény nem volt.

– Tudod – folytatta elgondolkodva – én is Istenhez fordultam, pedig tudod, hogy nem vagyok vallásos, szüleim nem erőltették túlságosan ezt a kérdést. A hittanórákon alig figyeltem, így csak a *Semá Jiszráel* jutott eszembe, ezt hajtogattam magamban. Úgy látszik, Isten meghallgatta fohászomat, mert életben maradtam.

Igen, én is imádkoztam, kérve Istent, hogy csak most segítsen rajtam, mentse meg az életemet, mert szeretném viszontlátni szeretteimet. Az én imámat meghallgatta, és azokét, akik már örökre ott maradtak, azokét miért nem hallotta meg? Milyen bűnt követtek el, hogy meg kellett halniuk? – meditáltam magamban elkeseredve. – Miért kellett annyi embernek ártatlanul elpusztulnia? Hol temetik el őket? Milyen tömegsírban alusszák örök álmukat? Vajon felkereste rokon, barát, vagy valaki az akkor ott járt bajtársaink közül azt a helyet, hogy jeltelen sírjukra egy szál virágot helyezzen el?

Erre a szörnyű napra gondolva erős fájdalom markol a szívembe, hisz sok bajtársamat vesztettem ott el.

Kleinre néztem, aki még mindig magába roskadva menetelt. Akkor fedeztem fel, hogy hátizsákján egy lövedék hatolt át. Amikor megmondtam neki, halálosan elsápadt. Ösztönösen végigtapogatta az oldalát, majd megkönnyebbülten mondta:

– Jó, hogy a hátizsákot, és nem a bőrömet lyukasztotta ki.

Már jó ideje meneteltünk, amikor az út jobb oldalán egy kőbánya tűnt fel, amelynek magas hóval borított előterén bajtársaim toporogtak, mások a sebesülteket kötözték. A kísérők kissé távolabb álltak vonalban felsorakozva, arccal felénk. A félelem ismét úrrá lett rajtam. Eszembe jutottak a pusztavámi események, ahol

egy elhagyatott kőbányában egy orvosokból és egy mérnökökből álló zsidó munkaszolgálatos századot mészároltak le a nyilasok. Akkor tíz embernek sikerült – a csodával határos módon – megmenekülnie. Véletlenül Fülekre kerültek, ahol jelentkeztek századparancsnokunknál. Csak a jóindulatának volt köszönhető, hogy az akkori törvények szerint szökevényeknek számító zsidókat nem adta át a csendőrségnek. A szökevények később elmesélték megmenekülésük izgalmas történetét.

A borzalmas eset kora reggelén a városba mentek élelmet vételezni a század részére. Amikor késő délután a megrakott szekérrel Pusztavám határába értek, egy velük szembe jövő idős parasztember állította meg őket. Ő mesélte el, hogy mi történt, azt, hogy a bányában legépfegyvereztek minden munkaszolgálatost.

– Először nem akartunk hinni a fülünknek – mesélte egyikük –, de a történet sajnos igaz volt. Megbújtunk a falu szélét szegélyező erdőben, várva, hogy az est leszálljon. Hogy bizonyságot szerezzünk, én vállalkoztam arra, hogy felderítem a terepet – folytatta Weitraub. – A házak mögötti szántóföldeken kúszva tettem meg az utolsó száz métert. A kőbánya melletti barakkok, ahol laktunk, némán álltak a sötétségben. Sehol egy lélek. Nem volt bátorságom közelebb menni. Amikor visszatértem bajtársaimhoz, beszámoltam a tapasztaltakról. Gáti, aki a csoport szakaszvezetője volt, s mint kivételezett zsidó piros-fehér-zöld karszalagot viselt, azt tanácsolta, hogy az éj leple alatt szökjünk meg. Oldalzsákjainkat, zsebeinket megtömtük élelemmel, és rendezett sorokban elindultunk. Akkor még magunk sem tudtuk, hogy hová. Kerültük a főútvonalakat, lehetőleg csak éjjel mentünk, élelmünk volt bőven, így jutottunk Fülekre – fejezte be elbeszélését.

Ez a történet jutott eszembe, amikor az Alpokban, a hegyek közt megbújó, elhagyott kőbányához értünk. Nem szóltam senkinek egy szót sem, de ahogy közelebb értünk, annál rosszabb érzéseim támadtak. Csak akkor nyugodtam meg kissé, amikor közelebb érve láttam, hogy bajtársaimat nem a bányába, hanem a jobbra álló barakkokba terelik be. Végre mi is bejutottunk. A barakk belül teljesen üres volt, így a nedves, piszkos padlóra feküdtünk le. Ez volt az első éjszaka Deutsch-Schützen óta, hogy fedél alatt hajtottuk álomra a fejünket. Koromsötét lett, mire elhelyezkedtünk. A barakkban nem volt világítás, csupán a felhők közül néha kibúvó hold fénye világított. Betekertem magam a pokrócba, fejem alatt a hátizsákom, és bár nagyon kimerült voltam, nem tudtam elaludni. Ha behunytam a szemem, megjelentek előttem a géppisztolyos SA-pribékek sátáni arccal, amelyről leírhatatlan szadizmus, kegyetlenség tükröződött, miközben gyilkolták ártatlan s védtelen bajtársaim százait. Láttam magamat, amint hullákon, eldobott pokrócokon és hátizsákokon át menekülök, lövések kereszttüzében.

A barakkban teljes volt a sötétség, a holdat felhő takarta el. Milyen jó lenne a hátára kapaszkodni és elszállni, megkeresni a szüleimet és velük együtt egy békés szigetre menekülni, ahol nyugodtan élhetnénk halálunkig.

A gyomrom hangosan korgott, nagyon éhes lettem. Eddig az átélt izgalmak miatt nem jutott eszembe, most viszont kínzón mart belém. Nem maradt más vigasz a számomra, mint az emlékezés. Megint csak Fülek jutott az eszembe. Szinte éreztem a konyha ablakán kiáramló ínycsiklandó illatokat.

A konyhában dolgozó lányok, ha idejük engedte, lejöttek hozzám a fészerbe, ahol fát aprítottam. Kötényük zsebében mindig hoztak valami finom falatot, de úgy, hogy a másik ne tudjon róla. Amikor az udvaron krumplit hámoztak, odahívtak, hogy segít-

sek. Először ügyetlenkedtem, de hamar belejöttem és szinte versenyre keltem velük. Máskor meg a padlásról diót vagy almát kellett lehordani. Olyankor mindig teletömték zsebemet. Megkedveltek szorgalmamért, és igen jó dolgom volt. Az egyik nap a csinos, alig 18 éves Zsóka viharzott be a kamrába, kipirult arccal. Szürke szeme szikrázott az izgalomtól, s kissé hadaró hangján egyszuszra mondta el:

– Képzelje, a Szabóné, tudja az a szemüveges szipirtyó, tudja, akinek törzsőrmester a férje, azt mondta a főnöknőnek, hogy minek kell ide ez a zsidó? Már ne haragudjon, ezt ő így mondta, és még azt is hozzátette, hogy nem lesz jó vége, ha ez a zsidó fiatalember itt van ennyi nő között – és elpirult. – De Irénke, a főnökasszony leinttete és elküldte a dolgára. Ha látta volna, milyen arcot vágott Szabóné, csak úgy kapkodott levegő után, de nem szólt semmit. Nem gondoltuk volna, hogy Irénke így kiáll magáért, persze ő merhet így beszélni – folytatta még jobban elpirulva Zsóka –, mert Irénke és az üzemi parancsnok, tudja, a százados úr, tudja... hisz nincs abban semmi... – tette hozzá huncut mosollyal. – Nem kell tartania semmitől, maradhat tovább. – Még jobban elpirult és még a füle töve is piros lett, mikor hálásan megszorítottam a karját. Megfordult és elrohant. Pár perc múlva Kati, a konyha legcsinosabb leányzója keresett meg. Ő is elmondta a történteket. Természetesen nem szóltam arról, hogy Zsóka már tájékoztatott az esetről. Ő is megerősítette, hogy a főnöknő kiállt mellettem szorgalmas munkámat hangoztatva.

Jólesett ez az együttérzés, legszívesebben magamhoz szorítottam volna Katit és megcsókoltam volna. De nem tehettem, uralkodnom kellett érzéseimen, nehogy a fennálló „fajgyalázási" törvény miatt valami bonyodalomba keveredjek és bajba sodorjam a lányokat. Hisz ha nem is történik semmi, de mondjuk Szabóné rosszindulatból feljelent, hogy valamelyik leányzóval intim kapcsolatom van, anélkül, hogy megkérdeznének, statáriális bíróság elé állítanak. Pedig Kati már a legelső alkalommal

elárulta, hogy rokonszenvez velem. És amikor megtudta, hogy én szoktam mosni az ingeimet, felajánlotta, hogy ő majd tisztán tartja őket. Még azt sem hagyta, hogy megköszönjem. Valahányszor meglátogatott, mindig kaptam tőle valami finomságot.

Ismét megkordult a gyomrom. A hideg barakk ablaka a kilehelt levegőtől teljesen bepárásodott. Az emberek fáradt szuszogását, horkolását hallgattam, valaki felsírt, rosszat álmodott.

Kora hajnal volt, amikor felébredtem. Dideregtem a hidegben. Klein barátom is ébren volt már, és annyira fázott, hogy vacogtak a fogai. A fertőrákosi farkasordító hidegben sem fáztunk ennyire.

Amikor 1944. december elején megérkeztünk Fertőrákosra, századunkat pajtákban helyezték el. Dermesztő hideg volt, a falut vastag hótakaró borította. A házak kéményeiből fekete füst szállt a magasba, s beleolvadt az eget takaró vastag, sötét felhőbe.

Az utcák teljesen néptelenek voltak. Ebben a csontig hatoló hidegben nem volt ember, akinek kedve lett volna fölcserélni a kályha barátságos melegét a kinti, zord világra.

A pajta, amibe huszunkat helyeztek el, hideg, nyirkos és sötét volt. Nem volt túl nagy, így reménykedhettünk, majd csak beleheljük, felmelegítjük. A padlásról szénát hordtunk le, és mivel más tennivaló nem volt, lefeküdtünk aludni. De sehogyan sem tudtunk felmelegedni. Ott vacogtunk valamennyien a pajta falai között, amelynek ujjnyi vastag rései közt áradt be a hideg. Nehezen bár, de elaludtam. Éjféltájban Klein rázott fel.

– Ébredj – suttogta –, mert a mellettem fekvő Geiger nagyon furcsán hörög. Próbáltam éleszteni, de nem mozdul. Mit tegyünk? – kérdezte kétségbeesetten.

– Hívjuk a dokit – vágtam rá hirtelen. Félálomban teljesen megfeledkeztem arról, hogy nem Füleken vagyunk, hogy a doki Budapesten lemaradt, valószínűleg az ismerőseinél húzódott meg. Teljesen tanácstalanok voltunk. Végül az egyik bajtársunk vállalkozott rá, hogy orvost keres a faluban. Fél három körül tért vissza, de egyedül. Senki sem engedte be a házába, így nem tudta kideríteni, hol lakik az orvos. Geiger egyre nehezebben lélegzett, homloka tűzforró volt. Néha úgy hallottuk mintha az anyját szólongatná. Ott álltunk körülötte, szomorúan és tehetetlenül, míg végül egy másik bajtársunk újra elindult az orvosért. Negyedóra múlva mindketten megérkeztek. Egy viharlámpa fényénél az orvos megvizsgálta Geigert és megállapította, hogy előrehaladott tüdőgyulladása van, ő már nem tud segíteni; a beteg agonizál.

Nem akartuk elhinni, hogy nincs segítség. Miközben az orvost győzködtük, észre sem vettük, hogy Geiger bajtársunk már nem él. Az idős falusi orvos, miután megállapította a halál beálltát, levette a kalapját, felénk fordult, és csak annyit mondott:

– Sajnos itt már semmi sem segíthetett, a betegség teljesen eluralkodott rajta. Korábban kellett volna segítséget hívni.

Nem tudtunk arról, hogy Geiger ilyen beteg. Másokkal utazott idáig, alig ismertük. Véletlenül, lázas állapotában csapódhatott hozzánk az este a körletek elosztásánál.

Az éjszakai szomorú események után szomorú napra ébredtünk. Egy öreg bácsi jött ki a házból, és az istálló felé igyekezett. Amikor meglátott minket, barátságosan érdeklődött hogylétünk felől. Elmeséltük, hogy mi történt, miközben sajnálkozva ingatta a fejét. Tanácsát kértük, hol temethetnénk el a halottat. A bácsi a fészer melletti kis kamrából egy négykerekű fatákolmányt hozott elő. Ebbe tettük a pokrócba burkolt testet, és az idős ember útbaigazítása szerint elindultunk a temető irányába. Még sötét volt, az úton nem találkoztunk senkivel. Félelmetes látvány lehettünk. Egy idős, fejkendős néni épp kijönni készült az egyik házból, amikor meglátott bennünket, de gyorsan visszafordult.

A temetőben nehezen találtuk meg a zsidók számára kijelölt területet. Nem csoda, a hó mindenhol magasan állt, és alig lehetett a sírhelyeket megközelíteni. Végül a kerítésnél, nem messze egy nagy gesztenyefától kezdtük el a sírt ásni a gazdától kapott csákánnyal és lapátokkal. Felváltva dolgoztunk, nehezen engedett a kőkeményre fagyott föld. Amikor elkészültünk, belehelyeztük az ekkorra már teljesen megmerevedett testet. Behantoltuk, és halkan *káddist* mondtunk felette. Ez volt századunknál az első eset, hogy temettünk.

Igaz, Bodajknál volt már egy halottunk. Néhány bajtársunkat elvittek aknát telepíteni, és a mindenkor mosolygó Fried kezében felrobbant az egyik. A mellette dolgozó Fényes súlyos légnyomással megúszta, de belőle nem maradt semmi.

Geiger sírját egy nagy, fehér kővel jelöltük meg. Szomorúan ballagtunk vissza a körletbe.

A reggeli sorakozó után futótűzként terjedt el Geiger halálának a híre. Mindenki meggyászolta.

Éjszakai szállásunkról egy közeli domb tetején felállított sátortáborban helyeztek el minket egy másik századdal együtt. Tagjai idősebbek voltak, legtöbbjük értelmiségi. Budapest osroma, illetve gyűrűbe zárása előtt védett házakból és egyéb menedékhelyekről szedték össze őket. Egy sátorban nyolcan-tízen voltunk. Nappal az országutak megtisztítására vezényeltek ki. Havat lapátoltunk az est beálltáig. Munkába indulás előtt kávénak nevezett langyos, fekete löttyöt kaptunk, négyen egy keményre fagyott komisz cipót és néhány deka marmeládot. Ez volt az egész napi fejadag, de este, miután félig megfagyva visszatértünk a táborba, meleg levest kaptunk, amelyben burizsszemek is úszkáltak.

Itt ismerkedtem meg többek között a Kósa testvérekkel. Ők a másik században voltak, s akkor még nem tudtam, hogy Gyuri, a kisebb, soványabb híres zongoraművész és zeneszerző. Azt láttam csak, hogy a neki kijelölt részt is a bátyja, Imre lapátolja.

Amikor végeztem a magam munkájával, odamentem hozzájuk segíteni. Nagyon hálásak voltak.

Igaza lehet Kleinnek – gondoltam magamban – valószínűleg a tegnapi szörnyű események sokkoló hatása teszi, hogy ennyire reszketünk. Ekkor kicsapódott a barakk ajtaja, s egy fiatal SS-katona lépett be.

Húsz önkéntes sorakozzon a barakk előtt munkára – ordította. Mikor látta, hogy senkinek sem akaródzik feltápászkodni, a hozzá legközelebb lévők közül jelölt ki húsz főt, és kiterelte őket. Távozásuk után találgattuk, vitattuk, hová vihették őket. Az optimistábbak – közéjük tartoztam én is – arra gondoltak, hogy élelem vételezésre jelölték ki az embereket. Magam elé képzeltem a gőzölgő, meleg pótkávét és egy kis kenyeret is. Mások, a pesszimistábbak azt hangoztatták, hogy biztos sírásásra mentek, hogy aztán mindannyiunkkal végezzenek. A vitát néma, feszült csend követte. Az idő lassan telt, türelmetlenül vártuk, hogy bajtársaink visszatérjenek. Végre kinyílt a barakk ajtaja, és sorra léptek be társaink. Klein, aki szintén velük volt, lerogyott mellém. Arca falfehér volt, és egész testében remegett. Kabátján sár- és vérfoltok éktelenkedtek, a kezén szintén. Nem mertem megkérdezni, hogy merre jártak, mit csináltak. Ő maga kezdett el mesélni remegő hangon, kétségbeesetten.

– Amikor kimentünk a barakkból láttam, hogy mindenhonnan kijelöltek húsz-húsz embert, összeterelték, majd elindultunk azon az úton a hegyen felfelé, amerről idejöttünk. Elképzelheted, milyen rossz érzés fogott el, amikor arra gondoltam, hogy ismét látni fogom a tegnapi mészárlás helyét, az úton holtan fekvő bajtársainkat. Amikor odaérkeztünk, meglepetten láttuk, hogy sehol egy holttest, csak az aszfalton látszott néhány véres folt. Ekkor az egyik SS húsz embert magával vitt, s mintegy tíz perc múlva csákányokkal és lapátokkal tértek vissza. Miután kiosztották a szerszámokat, áttereltek az országút túloldalán lévő korlát-hoz. Ekkor – folytatta barátom nagyot nyelve – azt hittem,

elájulok. Borzalmas látvány tárult elém. Ott feküdtek hosszú sorban lelőtt bajtársaink tetemei. Az előző nap, miután elvonultunk a szörnyű tett színhelyéről, odagurították őket, hogy az országutat szabaddá tegyék. – Klein szeme könnyekkel telt meg, hangja egy pillanatra elfulladt, majd folytatta. – Az erdőben egy kis tisztáson óriási gödröt ásattak velünk – s felhólyagzott, sovány tenyerét felém fordította – el tudod képzelni, hogy ebben a fagyott talajban milyen nehéz volt ásni? Őreink állandóan nógattak. Ide hordtuk a halottakat. Az SS-katonák megengedték, hogy a hátizsákot, pokrócot elhozzuk. Én – nézett rám szomorú tekintetével – semmihez sem tudtam hozzányúlni, nem hoztam semmit.

Döntését helyeseltem, és a nyomaték kedvéért megszorítottam a karját.

– Igen – mondta – voltak olyanok is, akik a halottakról levették a jobb állapotban lévő cipőket, vagy felsőkabátot, különösen azok, akik Kőszegről kerültek a transzportunkba. Nem hibáztatom őket, hiszen teljesen lerongyolódva értek idáig. Rettenetes látvány volt, míg élek nem fogom elfelejteni – fejezte be elbeszélését Klein.

Lehet, hogy ránk is ugyanez a sors vár? Borzasztó volt még csak gondolni is erre. De nem maradt sok időm a meditálásra, mert ismét feltárult az ajtó, és egy SS sorakozót parancsolt. Megkönnyebbültünk, amikor elindultunk az országút irányába. Csak amikor már az ott meneteltünk, akkor mondtam el Kleinnek, milyen gondolatok gyötörtek egész idő alatt. Ő nem volt velem Füleken, így nem ismerte a pusztavámi kőbányában lemészárolt zsidó munkaszolgálatosok esetét. Szörnyülködve hallgatta a történetet. Közben Eisenerz faluba értünk – hosszú idő óta először voltunk lakott területeten –, de sehol egyetlen civilt sem láttunk. A falu főterén már sorban álló bajtársak a szabad ég alatt éjszakáztak, mert nekik nem jutott hely a kőbányában. A menet elindult, tovább, egy ismeretlen, bizonytalan cél felé. Amikor már

magunk mögött hagytuk Eisenerzet, megkönnyebbülten sóhajtottam fel, s mint a bibliai Lót, én sem mertem hátranézni.

Már jócskán elhagytuk a falut, a nap magasan járt, délután két óra lehetett, amikor gyaloglásunk hatodik napján egy domb oldalán pihenőt tartottunk. Hová visznek bennünket? Mi lesz a sorsunk? – tettem fel magamnak a kérdést ki tudja, hányadszor. Biztosra vettem, hogy Németországba megyünk. De meddig bírjuk így, étlen-szomjan? Bár többen, még Eisenerz előtt, havat tömtünk a kulacsainkba, és azzal oltottuk szomjúságunkat, de éhségünket nem volt mivel csillapítani. Ekkor vetődött fel bennem először a szörnyű gondolat, hogy talán így akarnak elpusztítani. Kiéheztetnek, s legyengült szervezetünk nem bírja soká. Nem, nem hiszem, hessegettem el magamtól a gondolatot, valószínűleg munkára visznek. Újra reménykedni kezdtem, majd csak kapunk valahol enni. A mellettem ülő Klein arcára néztem, figyeltem, mint mered a végtelen messzeségbe, mintha valamit keresne. Egymásra néztünk. Ő szólalt meg:

– Mondd, meddig lehet ezt bírni? Nem tudom, te hogy vagy vele, de én... különösen Eisenerz óta... Tudod – folytatta valamivel nyugodtabban –, nem tudom, meddig bírjuk még, mikor dőlünk ki mi is a sorból? – abba az irányba fordult, amerről jöttünk: – Talán nekik, akik ott maradtak, már jó, nem kell szenvedniük. Számukra ez az út, ez a pokoljárás véget ért. – Egy pillanatra úgy éreztem, igaza van, de mindjárt hozzátettem:

– Ne légy elkenődve, bíznunk kell abban, hogy túléljük. Talán ma vagy legkésőbb holnap, csak adnak valamit enni. Meglátod, akkor már más lesz a közérzetünk, hangulatunk, s nem fogjuk a jövőnket ily sötéten látni.

– Lehet, hogy igazad van – válaszolta. – Igen, igen... – mondta önmagát buzdítva – élni... túl kell ezt élni.

Jó érzés volt, hogy lelket tudtam önteni barátomba. Pedig hát ugyanúgy mint ő, én is rá voltam szorulva. Az előző napi kegyet-

len mészárlásig ő is bizakodóbb volt. Nem annyira mint én, hisz egészen más egyéniség volt, de azért tartotta magát.

Egy évvel volt nálam idősebb, így korábban vonult be munkaszolgálatra. Az ő századuk svéd, a miénk svájci menlevéllel került Budapestre. A nyilas hatalomátvétel után persze mindkettő érvényét vesztette. Kleinnel a budapesti Albrecht-laktanyában ismerkedtem meg.

A Horthy-proklamáció után három héttel századosunk azt a parancsot kapta, hogy vonuljon velünk Budapestre. Gyalog indultunk el, és el is jutottunk Nagymarosig. Zsidó századparancsnokunk, Briger megbeszélte a főhadnagyunkkal, hogy felmegy Budapestre, és védlevelet szerez a századnak. Mi addig Nagymaroson várakoztunk. Pajtákban és padlásokon laktunk. Az emberek szívélyesek voltak, és megosztották velünk csekélyke élelmüket. A proklamáció után már Fülekről is sokan leléptek, innen Nagymarosról, ha lehet még többen, különösen a pestiek közül. Ekkor lépett meg Weisz Jancsi is, a század „ázesz" fodrásza, akivel még Füleken jó barátságba kerültem, különösen azután, hogy egy alkalommal megengedte, hogy borotvakését kipróbáljam.

Többen vártak borotválásra nála, és én, aki zsilettel borotválkoztam, megálltam mellette és néztem, milyen ügyesen bánik az éles késsel. Amikor befejezte, hozzá léptem és naivul megkérdeztem:

– Mondd János, nehéz azzal a késsel bánni?

– Na ne *azeszkodj* – mordult rám. Ez volt a szavajárása. Azt jelentette, természetesen viccesen, hogy ne szemtelenkedj.

– Gyere, megmutatom, hogyan kell használni – ajánlotta. Éppen arra jött a hosszú Hofmann. Amikor hozzánk ért, János megkérdezte, nem akar-e egy borotválást? Hofmann kissé bam-

bán nézett rá, majd végighúzta hosszú ujjait pelyhedző állán és így szólt:

– Hát, nem bánom, bár én csak nagyon ritkán borotválkozom. – Weisz leultette, beszappanozta, majd hozzám fordulva elmagyarázta, hogyan kell a borotvát tartani, s leborotválta a kuncsaft arcának egyik oldalát. Ezután Hofmann legnagyobb rémületére átadta nekem a borotvát.

– Csak nem te akarsz borotválni? Hisz csak az imént tanítottak meg arra, hogyan kell a késsel bánni – rémüldözött.

– Ne félj – nyugtattam, – ha fájni fog, szólj csak bátran. – És nekiestem a másik fél arcának. Egy pillanat alatt eltüntettem a pihéket, anélkül, hogy egy karcolás esett volna rajta.

– Most a nyakát – biztatott a borbély.

– Azt már nem! – tiltakozott erélyesen a páciens, de már hátrahajtottam a fejét, és biztos mozdulatokkal onnan is leszedtem a szőrzetet. Megkönnyebbülten sóhajtott fel, mikor a nedves szivaccsal lemostam az arcát. Megköszönte, és hosszú lépteivel gyorsan eltűnt a pajta mögött.

– Jól csináltad – állapította meg Weisz – csak még gyakorolni kell. Tudod mit? Borotválj meg engem, de óvatosan, mert ha megvágod az arcom, én a torkodat vágom el – mondta tréfálkozva. Hiba nélkul borotváltam meg. Ez volt az első és utolsó eset életemben, hogy borotvakés volt a kezemben.

Néhány napja voltunk Nagymaroson, amikor végre megérkezett Briger a svájci schutzpassokkal. Amikor megkaptuk a menleveleket, legalább akkora volt az öröm, mint amikor Fuleken, azon a bizonyos október 15-i napon meghallottuk Horthy rádióbeszédét. Akkor azt hittuk, vége a háborúnak, és hazamehetunk. Annál lehangolóbb volt már aznap este megtudni, hogy korai volt az orom. Most a *schutzpassal* a zsebunkben újra bizakodva néztünk a jovőbe, kulonosen azután, hogy Briger osszehívta a száza-

dot, és közölte, Budapestre megyünk, ahol egy védett házban helyeznek majd el bennünket. Boldogok voltunk, mert hittük, hogy a menlevél birtokában már semmi bántódásunk nem eshet. Többé nem leszünk kiszolgáltatottak, a semleges svájci állampolgárokkal egyenrangúaknak tekintenek minket. Sajnáltam azokat, akik nem várták be a menlevél megérkeztét, hisz azzal sokkal nagyobb biztonságban lennének.

Egyszóval Budapestre mentünk hajóval, igen jó, bizakodó hangulatban. Egész úton Nagy Sándor századparancsnok-helyettessel beszélgettem, akivel már Füleken, a gyengélkedőn is sokat társalogtunk, vitatkoztunk. Furcsa, zárkózott figura volt, de ha velem volt, érdekes módon megnyílt. Néha meglepő dolgai voltak. Egy alkalommal azért panaszkodott Meilinger főhadnagyra, mert parancsokat osztogatott neki. Annyira föl volt háborodva, hogy azt hittem, beváltja fenyegetőzését, és kihívja párbajra. Emlékszem, alig tudtam lecsillapítani. Pedig Meilinger főhadnagy kitűnő ember volt. Együttlétünk alatt többször is bebizonyította. Nagy Sándor sem volt rossz ember. Elméleti antiszemita volt. Egész életében egyetlen zsidót sem bántott. Nem is minden zsidóra haragudott, csak a nagyon gazdagokra. Losoncon ugyanis, ahol hegedűtanár volt, sok gazdag zsidó gyermekét is tanította. Irritálta, hogy „azok" milyen jólétben élnek, míg ő alig jött ki a tanári fizetéséből. Bár a mostani hajóút nem a legmegfelelőbb alkalom volt a vitatkozásra, mégis kötélnek álltam. Megérdemelte, mert beosztása ellenére senki nem tapasztalhatott rosszindulatot nála. Csendes zárkózottságát még azzal is tetézte, hogy egész nap ki sem mozdult szállásáról. Szobája ablakából hegedűjének hangjai szűrődtek ki. Nem is játszott rosszul. Hogy mennyire nem volt rosszindulatú bizonyítja, hogy egyik bajtársunknak – aki egyébként igen tehetséges volt – kölcsön adta a hegedűjét, hogy gyakorolni tudjon.

Századunkban többen is voltak, akik bevonulásuk előtt zenével foglalkoztak, hivatásuknak tekintették azt. Mándl Petire em-

lékszem, aki zongorázott, és Sándor Andrisra, aki hegedült. Andris, amikor közös körletben laktunk, szinte minden nap, az est leszállta után játszani kezdett, oly csodálatosan, hogy ma is hallom fülembe csengeni a művészien megformált Mendelssohn- és Beethoven-dallamokat. Emlékezetemben maradtak azok az előadások is, amelyeket Füleken rendeztünk. Sándor Andris hegedült, egy lerozzant pianinón Mándl Peti zongorázott, Kohn Snubi a Vidám Színpad kiváló jellemszínésze tréfás jelenetekkel szórakoztatott minket, de felléptek még sokan mások is. Jómagam Villon-balladákat és más verseket szavaltam.

Késő éjjel érkeztünk meg az elsötétített Budapestre, a hajó a Pálffy téren kötött ki. A szívem hevesen vert az izgalomtól, hogy viszontláthatom azt a várost, ahol bevonulásom előtt békében éltem. A néma csendet csak bakancsaink ütemes kopogása zavarta meg. Sehol egy ember, a Duna-parton nyomasztó sötétség zuhant ránk. Lekanyarodtunk az Aréna útra és a zsinagóga épülete előtt megálltunk. Végre megérkeztünk, gondoltam; majd itt menedékre találunk. Briger századparancsnok sokáig kopogott a kapun, míg végre valaki kidugta kócos, álmos fejét.

– Ki az, aki már megint zavar bennünket, hát nem látják, hogy kinn van a svájci zászló? – morgott az idős, szemüveges kapus. Nyilván azt hitte, hogy katonák, vagy netán nyilasok a késői látogatók. Briger elmagyarázta, hogy mi is zsidók vagyunk, munkaszolgálatosok, és svájci menlevéllel rendelkezünk.

– Hiába – mondta az idős, álmos ember Brigernek – jöjjön, nézze meg, nemhogy egy egész századnak, de egy embernek sincs hely a zsinagógában, annyira össze vagyunk zsúfolva. – Valaki azt tanácsolta, hogy menjünk az egy sarokkal arrébb lévő Albrecht-laktanyába. Így is történt. A laktanya ügyeletese bevezette századunkat egy hatalmas terembe, és magunkra hagyott. Fájó szívvel búcsúztunk kísérőinktől: a főhadnagy úrtól, Nagy

Sándortól és a többi katonától. Fogadkoztunk, hogy a háború után megkeressük egymást. Az éjszakát a csupasz padlón töltöttük, mivel az ágyakat kórházakba szállították a sebesült katonák részére. Reggel, az udvaron a legkülönbözőbb helyekről odakerült munkaszolgálatosokkal találkoztam. Ott ismerkedtem meg Kleinnel is, aki összetévesztett egy gyermekkori barátjával, akit régen nem látott már. Amikor rájött, hogy nem én vagyok az a bizonyos szolnoki játszópajtás – Klein ott született és onnan vonult be munkaszolgálatra – elnézést kért és mentegetőzni kezdett. Ezenközben hosszas beszélgetésbe elegyedtünk. Végül az az ötletem támadt, nézzünk szét a városban.

Végigmentünk a Lehel úton a Nyugati pályaudvar irányába. A körút sarkán az egyik fa alatt, újságpapírokkal letakart ember feküdt. A félrecsúszott papír alól előkandikált a sárga csillag. Egy, a közelünkben álló idős ember látva csodálkozásunkat elmesélte, hogy alig tíz perce lőtték agyon a nyilasok. Igazoltatták, nem voltak papírjai, de a zakójáról a szerencsétlen nem vette le a csillagot. Volt rajta egy bunda, azt levették róla és magukkal vitték. Az öreg óvatosan szétnézett, hogy más nem hallgatja-e amit mond, majd csendesen így folytatta:

– Ezek mást sem tudnak csak gyilkolni és rabolni.

Szótlanul mentünk tovább. Szerencsénkre egyenruhás nyilassal addig nem találkoztunk. Akkor még azt sem tudtam, hogyan néznek ki. Befordultunk a Podmaniczky utcába és egy fodrászüzlet elé értünk. Szinte egyszerre álltunk meg.

– Gyere nyiratkozzunk meg – mondtam. Klein bólintott és bementünk. Mi lehettünk az első kuncsaftok, mert amikor beléptünk, a két fodrász egyszerre állt fel székéről és kínált hellyel bennünket. Levettük felöltőnket és beültünk a kényelmes fodrászszékekbe. Friss szappanszag vegyült a pitralon illatával. Bár nem voltak egyidősek, a két borbély szemmel láthatóan túl volt már a hadköteles koron. Munka közben érdeklődtek, honnan jövünk, mit csinálunk, hogyhogy nem vagyunk katonák.

– Erdélyből menekültünk – mondtam – és csak tegnap érkeztünk meg szüleinkkel, és most készülünk jelentkezni, hogy besorozzanak. Azért is hozatjuk magunkat egy kicsit rendbe, mert ki tudja, ha kikerülünk a frontra, mikor lesz alkalmunk újra nyiratkozni. – Mindketten helyeseltek. A tükörben figyeltem újdonsült barátom beesett, falfehér arcát. Ajkai remegtek az idegességtől. Mindketten az akkor divatos kefefrizurára vágattuk le a hajunkat. Egyszerre lettünk készen, s már csak a nyakunkba hullott szőrt tisztogatták, amikor nyílt az ajtó, és két jól megtermett alak lépett be a fodrászműhelybe. Mindkettőn fekete egyenruha és birgerli csizma volt, kabátjukon árpádsávos karszalag. Vállukon géppisztoly lógott.

– Kitartás – köszöntek szinte egyszerre és előrelendítették karjukat. Nem tudom, miért, de én is előrelendítettem karomat, és hangos „kitartással" köszöntem vissza. Lehet, hogy ez volt a szerencsém? Ki tudja? Az idősebb fodrász szólalt meg először.

– Azonnal megvagyunk, tessék a kabátokat letenni, és helyet foglalni – mutatott két üres székre. – Parancsolnak még valamit az urak? – fordult hozzánk újra. – Nem – válaszoltuk. Sietve fizettünk, felvettük kabátjainkat és hangos „kitartást" köszönve gyorsan elpárologtunk. Nagy szerencsénk volt, hogy nem hamarabb jöttek. Ha igazoltatnak, biztos, hogy lebukunk, hisz semmilyen iratunk nem volt. – Klein megállt, megkapaszkodott a karomban. Azt hittem, hogy nyomban összeesik. Mindez csak egy pillanatig tartott, gyorsan összeszedte magát.

– Most már minden rendben van – mondta. – De ha arra gondolok, hogy azok a pribékek elkaphattak volna, összeszorul a torkom. Biztos vagyok benne, hogy úgy járunk, mint az a szerencsétlen a Nyugatinál.

Lassan elindultunk a Podmaniczky utcán az Aréna út irányába. Alig tettünk meg száz métert, amikor két nőt pillantottunk meg. Szembe jöttek velünk. Az egyikükben unokahúgom legjobb barátnőjére ismertem, a hosszú Zsuzsira. Megörültem, hogy vég-

re ismerősre akadok. Örömöm nem tartott sokáig. Mikor ő is észrevett és felismert, intett a fejével, hogy ne szólítsam meg. Úgy mentünk el egymás mellett, mint két idegen, mint akik soha nem látták egymást. Klein nem vett észre semmit a közjátékból, csak, amikor már messzi elhagytuk őket, akkor mondtam el, hogy mi történt. Meglepődött.

– Tudod – magyaráztam barátomnak – csak azért szerettem volna vele beszélni, hogy megtudjam, mi van a rokonaimmal, hol találom meg őket. Talán tudnak egy helyet, ahol meghúzódhatnánk a háború végéig. – A háború után megtudtam, hogy Zsuzsi azért viselkedett így, mert hamis papírokkal bujkált, és keresztény barátnője nem tudta róla, hogy zsidó.

Kleinnel úgy döntöttünk, még nem megyünk vissza a laktanyába, hanem elsétálunk a Hermina útra, oda, ahol bevonulásom előtt laktam. Az Aréna úton sok ember járt-kelt; senkinek sem szúrtunk szemet. Az Ajtósi Dürer soron három nyilas igazoltatta a járókelőket. Sarkon fordultunk és a Thököly út irányába mentünk tovább. Itt nagyobb volt a forgalom, de a Stefánia úton ismét nyilasokba ütköztünk. Szerencsére ránk sem hederítettek, nem igazoltattak. Elhaladtunk a Thököly úti zsinagóga mellett. A szívem nagyot dobbant, amikor láttam, hogy nyilasok jönnek ki onnan. Akkor még nem tudhattam, hogy a nyilasok itt végezték ki a nénikémet, Margit nénit. Végre befordultunk a Hermina útra. Lépéseinket lelassítottuk, és megmutattam Kleinnek a házat, amelyben laktam. A szemben lévő Vakok Intézete előtt megálltunk. S miközben elnéztem a házat, amelyhez oly sok emlékem kötődött, felvillant előttem az a nap, amikor kötelezővé tették a megszégyenítő sárga csillag viselését.

A ház kapuján kilépve nem néztem sem jobbra, sem balra. Végigmentem a Gizella úton. A velem szembe jövők kíváncsi szemeket meresztettek nem is annyira rám, mint a mellemen „díszelgő"

sárga csillagra. Jó lett volna belelátni a lelkükbe, agyukba, megtudni, mit éreznek, mit gondolnak. Feszélyezve és megszégyenítve éreztem magam. Alig vártam, hogy bácsikám üzeméhez érjek, ahol akkoriban dolgoztam. Másnap már bemerészkedtem a városba is. Ahogy egyre beljebb értem a belváros irányába, igen sok sárgacsillagossal találkoztam. Szomorúan néztünk egymásra. A szemekből ki lehetett olvasni, íme Isten kiválaszott népe, most melleden viseled a „kiválasztottság" jelvényét. A Dob utcában meglátogattam ismerőseimet, Árvaiékat. Árvainé nyitott ajtót, és beszólt a szobába:

– Ági, téged keresnek –, és a virító sárga csillagra esett a tekintete. Szeme egy pillanatra elsötétült. Ági berobbant a belső szobából, rám nézett majd a csillagra, és mély hangján, kedvesen mosolyogva csak ennyit jegyzett meg:

– Jé, de furcsa... – aztán eltűnt ajkáról a mosoly, és visszaszaladt a szobába.

– Tudja – mondta Árvainé – Ági, mióta kötelező a sárga csillag viselése, ki sem mozdult a lakásból. Én már voltam lent vásárolni a Klauzál téri piacon, de csak az első percekben éreztem magam kínosan. Hisz ezen a környéken annyi zsidó lakik, hogy talán több a sárga csillagot viselő, mint az anélküli.

– Vajon most hol lehetnek? – gondoltam ott, a ház előtt ácsorogva. Árvai Ágival Zuglóban, az ottani templom híveinek körében ismerkedtem meg. Ott működött egy színjátszó kör a nagy jellemszínész, Szigeti Jenő bácsi irányításával. (Köztudott, hogy a zsidó színészeket a fennálló zsidótörvények letiltották a színpadokról.) Hermann Pista barátom – aki már korábban tagja volt a körnek – mutatott be a társaságnak. Bár versmondóként egyszer-kétszer felléptem, ambícióim nem voltak. Jenő bácsi beszélt rá, hogy csatlakozzam hozzájuk. Nagy sikereink voltak. Különösen az utolsó fellépésünkre emlékszem vissza szívesen. Részleteket

adtunk elő a világirodalom klasszikus műveiből; Cyrano de Bergerac, Hamlet, Csongor és Tünde. Cyrano Hermann Pista volt, Hamletet és Csongort én személyesítettem meg. A női szerepeket Árvai Ági, Katona Kati, Susiskij Vali játszották.

Klein, aki látta, hogy gondolataim elkalandoztak, megrázta a kabátom ujját, és kérdőn nézett rám.

– Várj, még gondolkodom – mondtam, és akkor eszembe jutott, hogy fel kéne keresnünk Boros Mátyást, aki a segédmunkások szakszervezete ifjúsági tagozatának volt a titkára. Én is a szervezethez tartoztam, s felcsillant a remény, hátha ő el tud bujtatni bennünket. De vajon hol lehet? A Thököly út felé néztem, ahol két nyilas egy középkorú embert lökdösött maga előtt. Újra a házra néztem, ahol laktam, de semmi mozgást nem észleltem. Közelebb kéne menni – gondoltam, de nem volt bátorságom hozzá. Pedig a háznak volt egy jó légópincéje, ahol meghúzhattuk volna magunkat. Azelőtt a villában csak a rokonaim és egy másik zsidó házaspár lakott. A szomszéd egy igen jóindulatú, keresztény gyógyszerész volt. Nem lett volna nagy a kockázat. Mégsem merészkedtünk odáig. Elindultunk, vissza az Albrecht laktanyába.

A laktanyában nagy volt a nyüzsgés. Többen, főleg a budapestiek közül leléptek azalatt az idő alatt, míg mi a városban csellengtünk. Klein ezért átköltözött abba a terembe, ahol immár csonka századunk tartózkodott. A következő napon embereket toboroztak munkára. Abban a reményben jelentkeztünk, hátha közben találunk megfelelő búvóhelyet. Az utat gyalog tettük meg végig a Váci úton. A hajógyárba vittek, ahol egész nap öntött alumíniumtömböket raktunk egy uszályba. Nagyon nehéz munka volt, de kaptunk enni, és egy rövid pihenőt is tarthattunk. Másnap romeltakarításhoz toboroztak. Összenéztünk barátommal, és úgy döntöttünk, elmegyünk. Csepelre vittek villamossal. Magyar katonák kísértek,

könnyen megszökhettünk volna, a kérdés csak az volt, hová? Az utcákon mindenütt nyilas patrulok cirkáltak, és igazoltatták a járókelőket. Nem mertük vállalni a kockázatot. A munka nem volt nehéz, ráadásul délben babgulyást kaptunk, hozzá egy negyed cipót. Az úton hazafelé újfent azon törtük a fejünket, hogyan lehetne lelécelni, de semmi ötletünk nem támadt. Klein szeretett volna valahogy Szolnokra kerülni, ott a szomszédai biztosan elbújtattak volna bennünket a háború végéig. De hogyan jutunk el Szolnokra? Papírok nélkül igen veszélyes vállalkozás lett volna, és bajtársaink elmondták, hogy a menlevél már nem ér semmit, azt a nyilasok nem veszik figyelembe. Ha elkapnak, jó esetben megvernek, de volt rá példa, hogy az illetőt, mint szökevényt, a helyszínen agyonlőtték. Este még sokáig beszélgettünk, törtük a fejünket, latolgattuk a szökés szinte kilátástalannak tűnő lehetőségeit.

– Aludjunk rá egyet, és majd reggel meglátjuk, mit tehetünk – javasoltam barátomnak.

Másnap nem mentünk munkára, az udvaron csellengve azon törtük a fejünket, hogyan szökhetnénk meg. Egyszercsak feltűnt, hogy a Lehel úton két fekete egyenruhás nyilas közeledik. Nem messze a kerítéstől megálltak. Azt hittem, menten kővé válok. Az egyikben nem mást véltem felfedezni, mint volt füleki bajtársamat, Vajdát. Fel akartam állni, hogy odamenjek hozzá, de akkor elindultak. Kockázatos lett volna utánuk szólni vagy menni, mert azzal a lebukását okozhattam volna. Nem ő volt az egyedüli a barátaim, ismerőseim között, aki az életmentésnek ezt a formáját választotta. Kolozsvári barátom, Mayer Jászi, aki jelenleg Izraelben él, szintén nyilas egyenruhában zsidók százait mentette ki a valódi pribékek kezei közül. Olyanokat, akiket a Duna-partra vittek kivégzésre. Elmondtam Kleinnek különös találkozásomat Vajdával. Sajnálta, hogy nem sikerült vele kapcsolatot teremteni, talán segített volna abban, hogy Szolnokra jussunk.

Ebéd után elhatároztuk, hogy elmegyünk a Nyugati pályaudvarra terepszemlét tartani és megérdeklődni, hogy megy-e vonat

Szolnokra? A Körútra érve megszólaltak a légiriadót jelző szirénák. Mindenki fejvesztetten menekült az óvóhelyekre. Mi igyekeztünk visszajutni a laktanyába, de nem jutottunk messzire, egy légó járőr bezavart bennünket egy házba. Nem mertünk lemenni a pincébe, így kénytelenek voltunk a lépcsőházban meghúzódni. A bombázás sokáig tartott, egy lövedék közvetlen a szomszédban csapódott be, az egész ház megremegett. Már sötét volt, mire a riadót lefújták. Siettünk vissza a laktanyába. A kapunál álló őrmester alaposan leteremtett minket és bezavart a körletünkbe. Amint a terembe értünk, hirtelen felgyulladt a lámpa. Lábunk földbe gyökerezett. A teremben senki nem volt a bajtársaink közül. Egy magas, vállas főhadnagy állt elénk, mellette két katona.

– Most kell visszajönni? – kérdezte maró gúnnyal. Adok én nektek csavargást – és minden átmenet nélkül két hatalmas pofont kent le, olyan nagyokat, hogy nekiestem az egyik katonának, mire az ütni-verni kezdett, ahol csak ért. Ez volt a barátom sorsa is. Amikor abbahagyták, átlöktek egy szomszédos helyiségbe. Ott találtuk bajtársainkat, akiknek elmondtuk, mi történt.

– Nem tudom, hogy ez vigasz-e a számotokra – mondta Berger, akivel már a füleki században is együtt voltam – engem is jól megvert ez a szadista állat. Ismerem őt, tornatanár volt abban a gimnáziumban, ahová jártam. Angyalnak hívják.

– Hát nem úgy bánt velünk mint egy angyal – jegyezte meg valaki – mert néhányunkat majd agyonvert.

Reggel teljes felszerelésünkkel sorakozni kellett. Elindultunk végig a Vilmos császár úton, a Ferenc József hídon át a Kelenföldi pályaudvarra. Ott bevagonírozták és Gánton, a bauxitbányában kötöttünk ki. Mivel a front egyre közeledett, Bodajkra, Mórra, Fertőrákosra vezényeltek át, majd Szombathelyről Deutsch-Schützenbe kerültünk, ahol a magyar hatóságok átadtak a németeknek. Így jutottunk el ide, a hegyek közé, útban az ismeretlen, bizonytalan jövő felé, vagy ki tudja hová?

Mint túlvilági kísértetek, lesoványodva, meggyötörten értünk kilenc- vagy tíznapos gyaloglás után Mauthausen határába. Nagy volt az összevisszaság, már rég leszakadtam századtársaimtól, csak Klein baktatott kitartóan, hűségesen mellettem. Esti félhomály borult a házakra mire beértünk a faluba. Láttam, hogy az ablakok függönyei mögül kíváncsi szemek kísérik e furcsa, ijesztő embertömeg vonulását. Bizonyára nem először volt ilyen látványban részük.

A háború után pár évvel, amikor először jártam Mauthausenben zarándokúton, elbeszélgettem néhány idősebb helybélivel. S bár abban az időben is a faluban laktak, furcsa mód azt mondták, ők nem láttak semmit, azt sem tudták, hogy alig két kilométerrel odébb, fenn a dombon, két krematóriummal működő koncentrációs tábor van, ahol naponta százával pusztítják el az embereket. Hát el lehet ezt hinni?

Már három nappal azelőtt, Steyerben, a nagy pihenőnél megtudtuk jól informált bajtársainktól, hogy Mauthausenbe visznek bennünket, de fogalmunk sem volt arról, hogy ez mit jelent a számunkra. Hogy ez egy „Vernichtungsläger", nem tudtuk. S hogy egyáltalán ilyen táborok léteznek – ha beszéltek is ilyenről – én magam nem akartam tudomásul venni. Meg voltam győződve arról, hogy Mauthausenbe dolgozni visznek. Steyer volt az egyheti menetelés alatt az első hely, ahol meleg levest kaptunk, aminek a tetején úszkált néhány répaszál. Jól esett, hisz utoljára Deutsch-Schützenben, az elindulásunk hajnalán kaptunk meleg kávét. Tíz ember kapott egy fekete, kissé penészes kenyeret is. Az egyik bajtársunk osztotta el. Tízen álltuk körül és lestük minden mozdulatát. Amikor befejezte az adagolást, egy másik bajtársunk a kezébe vett egy darabot, mi megfordítottuk és minden darabnál megkérdezte kié legyen. Így történt végül is az elosztás, nem csak ott, hanem a lágerben is. Ezt a módszert találtuk a legigazságosabbnak. Sanyi bácsinak ítéltük a szeletelésnél lehullott morzsákat, mert a csopor-

tunkban ő volt a legidősebb. Harmadik éve volt munkaszolgálatos és megjárta Ukrajna poklait is.

Az út Steyertől Mauthausenig valamivel könnyebbnek tűnt, nem csak azért, mert nem volt teljesen üres a gyomrom, de azért is, mert végre volt a menetelésnek célja. Hogy az milyen lesz, azt persze nem is sejtettem. Több kicsi falun mentünk keresztül, de az emberek mindenhol behúzódtak házaikba. Valószínűleg kísérőink tanácsára, vagy esetleg utasítására tették, de akadtak azért olyanok is, akik kíváncsian lestek ki az ablakon. Az egyik faluban egy idős néni – nem törődve az intelmekkel – kint állt a kerítésnél, és a könnyeit törölgette. Előfordult olyan is, hogy a helybeliek közül a bátrabbak kenyeret vagy más élelmet dobtak az úttestre, de kísérőink nem engedték, hogy fölvegyük. Ezekben a napokban kényszerültem rá, hogy az út széli árkokból csigákat gyűjtsek. A pihenők alatt megfőztem és megettem. Ha nem találtam csigát, csalánt szedtem és abból készült a leves. Hogy ma megennék-e, nem tudom, de arra emlékszem, hogy akkor – bár se só, sem zsiradék nem volt benne – mindig jóízűen fogyasztottam el. Az egyik nap egy nagyon kis falun mentünk keresztül, ahol egyetlen embert sem láttam. Besettenkedtem az egyik udvarba, ahol a kerítés mellett úgynevezett gyümölcspogácsát találtam. Letörtem egy darabot, a kabátom alá dugtam, s amikor az őr elhaladt előttem, észrevétlenül csatlakoztam az akkor már nem egészen szabályos kincstári alakzatban menetelő transzporthoz. Szerencsésen utolértem Klein barátomat, aki már teljesen kétségbeesett, hogy hová tűntem el olyan váratlanul. Mutattam neki, hogy mit zsákmányoltam, kettétörtem, és azt majszoltuk nagy boldogan. Semmi íze nem volt, de a jóllakottság érzetét keltette, így nagyon jólesett. Később tudtam meg, hogy a gyümölcspogácsa nem más, mint a kipréselt alma vagy körte, aminek levét különféle italok készítésére használják, szilárd részeit pedig kiszárítás után a szarvasmarhákkal etetik fel. Mi is úgy kérődztünk mint a marhák.

Még mintegy két kilométert kellett megtennünk a tábor bejáratáig. Csiga lassúsággal kúsztam felfelé az út szélén álló SS-ek nógatása közepette. Bizonyára fontos volt nekik, hogy minél előbb megérkezzünk vesztőhelyünkre. Az égbolt a csúcs felett sejtelmes fényben úszott. Ólomnehéz lábaimat vonszolva mentem a rejtélyes fény irányába, amely úgy vonzott mint a *Bál SémTov* meséiben megjelenő misztikus, félelmetes világ.

Mint az a titokzatos fény is, ami egy vég nélküli, világoskékre festett, arannyal díszített teremben világít. A teremben egy vég nélküli asztal hófehér abrosszal letakarva. Az asztal mellett egyforma székek, de a székeken nem ül senki. Mindegyik előtt aranyból készült drágakövekkel kirakott mécses áll, s azokból árad a világosság és fényesíti be az üres termet, amelyben halk, csodálatos mennyei zene szól. Azok a lángok soha ki nem alszanak *Bál SémTov* meséiben, mert az a hely maga a mennyország. A mécsesek lángjai a jó emberek lelkei, amelyek akkor öltenek ismét testet, ha a Messiás eljő.

Leszállt az est. Sötét szárnyai már betakarták a tájat, de én csak mentem gépiesen a kanyargós úton az egyre terebélyesedő fény felé. A domb tetején egy várszerű, magas építmény emelkedett, a fény annak a belsejéből áradt szét. Az oda vezető út két oldalán furcsa színű barakkok és kőépületek álltak. Sehol egyetlen lélek sem mutatkozott. Nem néztem szét, mert a szemem az előttem magasodó kővárra tapadt. A kapu felett óriási, kőből faragott, horogkeresztes német címer éktelenkedett. A falak tetején megfigyelő őrbódék helyezkedtek el, körben szögesdrót kerítés emelkedett a magasba. Mi lehet ez az építmény? Nem maradt időm a találgatásra, mert a kapuhoz értünk, s már tuszkoltak is befelé. Óriási reflektorok fényéből áradt a világosság, s szinte nappali fénnyel töltötte be a teret. A széles utat, amelyet ellepett az újonnan érkezettek hada, épületek szegélyezték. Bal oldalon

hosszú, világosra meszelt barakkok, jobbra egy gyárszerű építmény, amelynek két magas kéményéből sűrű füst és bűz áradt. Itt fogunk lakni és dolgozni? – tűnődtem magamban, amikor újra felhangzott a schnell... weiter... parancs, amibe innen-onnan belehasított egy-egy sikoly. Mintegy száz méterrel odébb balra kanyarodtunk. Akkor már nagyon sűrűn, összepréselődve botladoztunk a köveken. A sikolyok egyre közelebbről hallatszottak. Az SS-katonák botokkal ütlegelve tereltek bennünket, és egyfolytában azt ordították, hogy fünf... fünf... ötösével... ötösével...! Amikor látótávolságba kerültem értettem meg a kiabálás okát. A drótkerítésen mintegy két méter széles átjárót vágtak, azon keresztül tűnt el a tömeg..A sikoltozást is onnan lehetett hallani. Már csak pár lépésre voltam a drótkerítéstől, amikor feltűnt, hogy oldalt egy SS-tiszt áll, kezében kampós végű bot. Éppen lecsapni készült valakire. Hirtelen támadt ötlettel azt javasoltam társaimnak, hogy öten-öten kapaszkodjunk össze, úgy haladjunk át, mert ha hatan maradunk, azt agyoncsapják. Össze is fogódzkodtunk ötösével, mégis az előttünk lévő sorba valahogy odakeveredett egy idősebb bajtársunk. A furkó egy szempillantás alatt sújtott le rá. A szerencsétlen eszméletlenül gurult lefelé, ahol már igen sok ember feküdt mozdulatlanul. Mi szerencsésen átjutottunk. Visszafordulva láttam, hogy Klein is megúszta az „átkelést". Földön fekvő emberek között, botladozva jutottunk el az út mentén fölállított sátrakig, de mindegyik zsúfolásig tele volt már. Így nekünk is, mint még annyi sok ezer embernek, már csak a szabad ég alatt jutott hely éjszakára. Pokrócomba tekertem magam, és lefeküdtem a hideg, agyagos talajra. Egész éjjel jöttek a bajtársak, állandóan hallani lehetett az SS-ek ordítozását. Amikor felhangzott a fünf... fünf... majd az ezt követő sikoltozás, egész testemben összerázkódtam. Olyan érzésem volt, mintha engem érnének az ütések. Nehezen tudtam elaludni.

Reggel, amikor kinyitottam a szemem, már teljesen világos volt. Hideg szél csapott az arcomba. Felemeltem a fejem, hogy

szétnézzek, és szinte elállt a lélegzetem az elém táruló látványtól. Több ezer ember feküdt pokrócokba burkolózva, oly sűrűn mint konzervdobozban a szardíniák; mozdulatlanul, mintha nem is lenne bennük élet. Furcsa belső félelem lett úrrá rajtam, mint amikor gyermekkoromban, a kolozsvári zsidótemető mellett kellett elhaladnom. Meglöktem a mellettem fekvő Klein vállát, aki riadtan húzta ki fejét a pokróc alól, s ijedten, álmosan kérdezte:

– Mi van? Mi történt?

– Semmi – mondtam szomorúan – csak nézz körül, hogy hol vagyunk. – Felkönyökölt, körbenézett, látszott, mennyire megdöbbent. Mások is ébredeztek. Felültem, bár ez egy kicsit körülményes volt, hisz szorosan mellettem feküdt valaki. Így ülve jobban szét tudtam nézni.

Óriási terület volt. Valamikor fű boríthatta, de most csak agyagos sár fedte. Az egészet faoszlopokra rögzített drótkerítés vette körül, és bizonyos távolságokra fából épített őrtornyok emelkedtek a magasba. Géppisztollyal felfegyverzett katonák szemlélték a terepet. Látszott, hogy ezt a tábort nem régen állították fel, közvetlenül a nagy láger mellett. (Mint a háború után megtudtam, ezt az úgynevezett Zelltlagert kimondottan a magyarországi munkaszolgálatosok és a védett házakból elhurcolt zsidók részére alakították ki.)

A sötét felhőket, amelyek előző nap még vészesen keringtek fölöttünk, a nyugatról jövő szél elsodorta. Csak bárányfelhők úsztak méltóságteljesen az ég boltozatán.

– Gyere – biztattam a még mindig pokrócba burkolózott barátomat – menjünk, nézzünk szét egy kicsit, keressük meg századtársainkat. Az emberek lassan mozgolódni kezdtek, egyesek csak a terepet kémlelték, kidugva fejüket a pokróc alól. Mások már ültek, és riadtan néztek körül. Sokan voltak, akik úgy feküdtek, mint egy darab fa. Annyi erejük sem volt, hogy megmoccanjanak. Sajnos olyanok is akadtak, akiket szomszédjuk hiába keltegetett. Soha többé nem mozdultak.

Összeszedtük átnedvesedett holmijainkat, és elindultunk a sátrak irányába. Jobbra, balra tekintgettünk, hátha ismerősökre bukkanunk. Az utolsó sorhoz érve szörnyű bűz csapta meg orrunkat. A sátrak mögött latrinák voltak több sorban elhelyezve, ahol férfiak és nők végezték dolgukat. Nem messze tőlük hosszú sor kígyózott egy rozsdás, a domb oldalától kijövő cső előtt, amiből vékony sugárban folyt a víz. Mi is beálltunk a sor végére, hogy igyunk és megtöltsük kulacsainkat. Mire vízhez jutottunk, egy óra is eltelhetett, de fáradtságot akkor nem éreztünk. Úgy lehettünk vele, mint a sivatagi vándor, aki már alig vonszolja fáradt testét, de a távolban feltűnő oázis új erőre serkenti abban a reményben, hogy ott csillapíthatja szomját.

Piszkos kezemet a gyéren folyó víz alá tartottam, hogy egy kicsit megtisztítsam a rárakódott kosztól. A mögöttem lévők azonban rám szóltak.

– Talán ne várjuk meg míg levetkőzöl és megmosakszol? Gondolsz egyáltalán arra, hogy mások is szeretnének legalább inni? – Gyorsan elővettem hát a kulacsom, megtöltöttem és sietve továbbálltam. Klein, aki közben szintén átesett a tortúrán, odajött, és mindketten nagyot húztunk a kulacsunkból.

– Most már szomjan nem halunk – mondtam kínosan mosolyogva barátomnak. Az a tény, hogy legalább víz van, egy kis reménységet adott. A hosszú, kígyózó sor felé tekintettem és eszembe ötlött, vajon mi történik akkor, ha elzárják a vizet. Tétlenül múlt az idő. Nem tudtuk , mit akarnak velünk. – Talán elvisznek dolgozni – gondoltam – hisz mi mást tehetnének ennyi sok emberrel. Az eszembe sem jutott, hogy a németek mindannyiunkat el akarnak pusztítani. Nem gondoltam, hisz akkor még nem tudtam, hogy ott fenn, a lágerben, az a két füstölgő, furcsa bűzt árasztó kémény nem egy üzem, hanem krematóriumok kéményei, s elégetett emberek lelkét lehelik az ég felé. Klein szólalt meg mellettem.

– Tudod, amikor az este a tábor felé közeledtünk, és láttam azt az óriási építményt és belül a barakkokat, még reménykedtem.

Arra gondoltam, hogy a sok gyaloglás, éhezés után jobb lesz a sorsunk. Csak amikor ide betereltek, és láttam, hogy az embereket úgy taglózzák le mint a barmokat a vágóhídon, akkor vesztettem el minden reményemet. Még rágondolni is szörnyű.

– Bízni és hinni kell abban, hogy túléljük ezeket a borzalmakat. Nem szabad elhagynod magadat, mert az csak közelebb visz a véghez. Szedd össze magad – próbáltam biztatni a barátomat – meglátod, minden jóra fordul. – Lelkesítő szavaimon én magam is meglepődtem, hisz biztató jeleknek még az árnyékát sem lehetett felfedezni. Talán úgy gondoltam, hogy ezzel a magatartással valahogy könnyítek magamon és másokon is. Hogy honnan volt erre energiám, azt a mai napig nem tudom.

Beszélgetésünk Kleinnel az egyik sátor előtt zajlott le. Már éppen indulni akartam, amikor a sátorból egy ismerős bajtársam tántorgott ki szomorú ábrázattal, könnybe lábadt szemmel. Vajda János volt, füleki bajtársam. Amikor odaléptem hozzá, zavaros tekintettel mért végig, mintha idegent látna. Mindez csak egy pillanatig tartott, mert a következő percben egymás vállára borulva üdvözöltük egymást. És bár örült a találkozásnak, arcáról nem tűnt el a fájdalom.

– Mi történt veled? Csak nincs valami bajod? – kérdeztem.

– Velem semmi de... de... – hangja elcsukott – de Miki meghalt. Hihetetlen, borzalmas, szörnyű – folytatta most már zokogva és kezeivel a fejét fogta. – Az éjjel halt meg a karjaim között. Ő volt a legjobb barátom. Olyan volt, mintha a testvérem lett volna. – Megkövülten álltam előtte. Nem akartam hinni a fülemnek, hogy Miki már nincs többé.

Füleken a faraktárban, ahol még az egész század együtt volt, közvetlen szomszédom volt a Vajda–Lindenbaum „házaspár". Így nevezték őket, mert ilyen barátság, ami köztük szövődött már kicsi gyermekkoruk óta, ritkaság volt. Egy házban laktak Buda-

pesten, együtt jártak iskolába, a gimnáziumban egy padban ültek, együtt csavarogtak, s mint a többi gyerek, együtt rúgták a labdát a Szent István parkban. Még mindig előttem van Lindenbaum Miki mindig jókedvű, cigányképű arca. Vajdával együtt gyakran kieszeltek valamit, hogy megtréfáljanak és jó kedvre derítsenek bennünket. Füleken is mindig együtt voltak, elválaszthatatlanul mint a sziámi ikrek.

Ott állt előttem Vajda egyedül, lesoványodva, borostás arccal, kisírt szemmel, egész testében remegve. Ez a Vajda már nem volt a régi, teljesen más emberré vált. A korábbi állandó mosoly eltűnt az ajkáról. Szeme körül mély ráncok rajzolódtak. Próbáltam vigasztalni, de azon vettem észre magam, hogy vele együtt sírok. Azon a napon több füleki bajtársammal találkoztam még, akiket szintén fájdalmasan érintett Lindenbaum halálhíre. Mindenki nagyon kedvelte őt. Miután elsirattuk bajtársunkat, érdeklődtem, kiről mit tudnak a többiek. Ekkor értesültem arról, hogy Geszti barátom nem bírta a gyaloglást és Steyer után lemaradt. Hogy mi lett a sorsa, persze senki sem tudta biztosan, csak sejteni lehetett.

Geszti egyike volt azon jó bajtársaimnak, akivel Füleken ismerkedtem meg közelebbről. Eléggé gyámoltalan, kissé elkényeztetett fiú volt. Sokat beszélgettünk irodalomról, filozófiáról – az életről. A háború előtt szórakozásból, no meg egy kis zsebpénzért úgynevezett „Világvárosi" és „Egy pengős", főleg cowboyregényeket írt, persze kitalált, jól csengő angol álneveken. Sokszor beszélt arról, hogy ha mindennek vége lesz, beíratkozik az egyetem történelem-filozófia szakára, de amellett komolyabb regényeket is szeretett volna írni. Ha nem lett volna a holokauszt áldozata, könnyen lehet, hogy ma ő is híres író, mint füleki századunkból Efraim Kishon vagy Major Ottó.

Amikor Fülekről Budapestre kerültünk, az Albrecht laktanyában többször is találkoztunk. Már akkor sem értettem, miért nem lógott meg, miért nem maradt valamelyik ismerősénél, hisz annyi keresztény barátja volt. Csak azt hajtogatta, hogy végig akarja csinálni az egészet úgy, mint a többiek. És különben sem akar senkit kellemetlen helyzetbe hozni. Akkoriban zsidót bújtatni kockázatos volt, halállal büntették. Részben igazat adtam neki, de mindig mondtam, ha nekem egy szikrányi lehetőségem lenne, és ismernék valakit, aki elbújtat, akkor biztosan Pesten maradnék.

A háború után megtudtam, hogy volt több olyan keresztény család, akik életük kockáztatásával zsidókat bújtattak és mentettek meg. Így menekült meg Weisz, a századborbély is. De Geszti velünk jött Gánton, Bodajkon, Móron, Fertőrákoson át Deutsch-Schützenig és tovább. Csak még egy kicsit kellett volna bírnia. Azt hiszem, elsősorban lelkileg nem bírta. Feltűnt, hogy az utolsó időkben depressziós lett. Amúgy is elég szkeptikus felfogása volt a világról, és sokszor meglepődött optimizmusomon, a jövőbe vetett hitemen.

De nemcsak lelki okai voltak annak, hogy nem bírta a menetet. A kapcája feltörte a lábát, a seb elfertőződött, végül elüszkösödött. Nem volt lehetőség a kezelésére. Én magam is sokszor megmutattam neki, hogyan kell a kapcát jól a lábfejre tekerni. Többször megpróbálta, de érdekes módon soha nem tudta rendesen megtanulni. Az úton Eisenerz felé az egyik pihenőben volt alkalmunk beszélni. Akkor csak arra panaszkodott, hogy a kapca feltörte a lábát, de hogy elgennyesedett, arról egy szót sem szólt. Mauthausenben kellett megtudnom, hogy milyen nagy veszteség ért, hisz arról is sokat beszéltünk, hogy a háború után tartani fogjuk a barátságot.

– Amikor elindultun Steyrből – folytatta Sándor a történetet – Geszti már nagyon rosszul érezte magát. Egy darabig mi támogattuk, és az egyik pihenőnél, amikor meg akarta igazítani a

kapcáját, láttam, hogy az teljesen a lábfejéhez tapadt. Az ujjai feketék voltak, elüszkösödtek. A pihenő után még egy darabig reánk támaszkodva velünk jött, majd kért bennünket, hogy engedjük egy kicsit lepihenni, utánunk fog jönni. Próbáltuk lebeszélni, eredménytelenül. Még láttam, amint az első őr szó nélkül elment mellette, de hogy azután mi történt, nem tudom, mert az út elkanyarodott, és többé nem találkoztunk.

Ez a szomorú hír még jobban lehangolt, elkeserített. Hogyan képes az ember ennyi fájdalmat elviselni? Rossz hangulatomat igyekeztem palástolni, nehogy másoknak is szomorúságot okozzak, különösen Klein barátomnak ne.

Aznap hideg répalevest kaptunk. Igen gyanúsan nézett ki, azt beszélték, azért fekete a színe, mert motorolajjal készült. Ezen felül tízen kaptunk egy nagyon penészes kenyeret.

Este megint nehezen aludtam el. Álmomban Geszti jelent meg. Nagy, tatár feje, lelógó bajusza, aminek egyik szárát mindig tekergette. Egy nagy gesztenyefa alatt ültünk és beszélgettünk. A nyár forró melege elől menekültünk az árnyékba. Hirtelen fekete felhők takarták el az eget, óriási vihar kerekedett. Dörgött, csapkodtak a villámok. Az egyik a mi diófánkba csapott. Láttam Geszti arcát falfehérré, majd szénfeketévé válni. Felsikoltottam, és ekkor fel is ébredtem arra, hogy valaki rázza a vállamat. Klein volt az, mert azt hitte, van valami bajom, azért kiabálok. Rosszat álmodtam – nyugtattam meg barátomat, majd ismét lehunytam a szemem, de már nem tudtam elaludni. A Füleken eltöltött „szép" napok jutottak eszembe. Századtársaim, a sok délceg ifjú. Akkor még telve voltunk titkos vágyakkal, reményekkel. Mindannyian fiatalok voltunk, alig húszévesek, és hát mikor legyen az ember bizakodó, ha nem húszéves korában?

Hideg szél süvített a tábor felett, amikor fejemet kidugtam a pokróc alól. Reggelire feketekávénak nevezett löttyöt kaptunk, s

aznap délben is répalevest, de ezúttal a kenyérosztás elmaradt. Egész nap a láger területén mászkáltam ismerősöket keresve. Elmentem Vajda Jancsihoz is. A bejárattól nem messze ült, üveges szemekkel meredt a messzeségbe, mintha ott keresné elvesztett barátját. Amikor megszólítottam, kissé zavartan nézett rám, nem szólt semmit. Köszönésemre csak a fejével biccentett. Leültem mellé a földre, mint amikor *sivét* ülnek (a zsidóknál a meghalt hozzátartozókat hét napon át a földön ülve gyászolják). Mindketten némán, földre szegezett tekintettel ültünk. Egyetlen vigasztaló szót sem tudtam mondani, a visszafojtott sírástól nem jött ki hang a torkomon. Egy kis idő múlva biztatóan megszorítottam a karját, felálltam és elmentem. Egyetlen szóval sem marasztalt, gondolatban is egyedül akart maradni a barátjával, akinek elvesztésébe sehogyan sem akart belenyugodni.

A lágerben töltött napok egyhangúan teltek. Az első időben még megráztak az ott zajló tragikus események. De az állandóság fásulttá tett, és csak az tartotta bennem a lelket, hogy apámat, hozzátartozóimat megtaláljam, viszontláthassam. Vakon hittem abban, hogy ez megtörténik. Ez az érzés annyira a hatalmába kerített, mint a *legchászidabb* zsidó embereket a Messiás-várás. Ők is fanatikusan hiszik, hogy eljő a megváltó, aki feltámasztja halottainkat és az egész zsidóságot, és Isten kiválasztott népét az ígéret földjére, Izraelbe vezeti. Minden nap készültem az apámmal való találkozásra. Ezért nem hagytam el magam, és nem estem teljes apátiába.

A lágerben bolyongva nagyon sok embert, főleg idősebbeket szólítottam meg, hátha erdélyi származásúak. Az első napokban egyetlen földimmel sem találkoztam. Már feladtam a reményt, amikor egy napon arra lettem figyelmes, hogy az egyik sátor előtt egy nálam valamivel fiatalabb fiú áll és mereven engem néz. Amikor közelebb értem, megkérdezte:

– Mondd, nem vagy te véletlenül kolozsvári? – Úgy éreztem, minden erő kiszáll belőlem. Mindez csak másodpercekig tartott,

mert gyorsan összeszedtem magam, és remegő hangon válaszoltam:

– De igen, kolozsvári vagyok, de te ki vagy? – Sehogyan sem tudtam rájönni, honnan ismerem. – Nagyon megváltoztam – mondta keserű hangon a fiú. – Én Majse... tudod, Majse Pick, a *„Poále Cedek"* templom *sameszének* a fia vagyok. Nem emlékszel? – kérdezte bizonytalanul. – Együtt fociztunk a templom hátsó udvarán. Odajártatok édesapáddal, a templomba.

Felidéztem a Malom utcai nagy templom épületét. Mindenre, a legapróbb részletekre is emlékeztem. A kapubejárat alatt volt a lépcsőház. A jobb oldalon egy egyemeletes épület emelkedett, itt volt az aggmenház és itt lakott Mandelbaum rabbi. Az emeleti részt lakók bérelték. A bejárattól balra egy földszintes épület húzódott, abban lakott Pick, a *samesz*. A hatalmas Szamos parti hátsó udvart fű borította. Ott játszottunk, rúgtuk a rongylabdát. Persze akkor még gyerekek voltunk. Én aztán elkerültem Pestre, így évekig nem találkoztunk, s közben mindketten megváltoztunk. Bár lehet, ha nincs rajta a sapka, hamarabb fölismertem volna lángoló hajáról.

Egymás nyakába borulva zokogtunk, kisírtuk magunkból minden fájdalmunkat, szenvedésünket. Azok, akik elhaladtak mellettünk azt hitték, hogy két egymástól elszakított testvér talált egymásra hosszú idő után. Amikor kissé megnyugodtam, a kérdések özönével árasztottam el. Mivel két évvel fiatalabb volt nálam, így őt nem hívták be munkaszolgálatra. Kolozsvárról deportálták. Először gettóba, a kolozsvári téglagyárba gyűjtötték össze őket, majd bevagonírozták... Mielőtt tovább folytatta volna elbeszélését, félbeszakítottam. Izgatott, remegő hangon kérdeztem:

– Mondd... és láttad a szüleimet, apámat?

– Édesapádat minden nap láttam a gettóban, de Auschwitzban is – válaszolta határozott hangon.

– Auschwitzban? – kérdeztem meglepetten. – Én Waldsee-ből kaptam tőlük egy levelezőlapot.

– Nem, nem – próbálta elmagyarázni ismerősöm – azt a lapot Auschwitzból írhatták. Mindenkinek megengedték, hogy egy általuk meghatározott szövegű lapot írjon a hozzátartozójának. Nem is létezik olyan helység, hogy Waldsee, de ezt csak később tudtuk meg. Auschwitz egy koncentrációs tábor, olyan mint ez, csak sokkal nagyobb és szörnyűbb.

– Láttad őt? Hogy nézett ki? Jól van? – faggattam tovább.

– Igen, többször is láttam. Mivel tudott festeni, az lett a dolga, hogy a barakkokra számokat és különböző figyelmeztető táblákat fessen. Az ottani körülményekhez képest jól nézett ki. Legalábbis addig, amíg én ott voltam.

Éreztem, hogy szívem hevesen dobog. Leírhatatlan boldogság töltött el, hisz egész idő alatt azt szerettem volna hallani, hogy szüleim jól vannak, élnek. Szerettem volna hangosan kiáltani; emberek boldog vagyok, apám él és jól van. Oh, Istenem, mégis meghallgattad feléd szálló imámat. Csak lássalak, csak láthassalak még egyszer – fohászkodtam arcomat az ég felé fordítva. Amikor valamennyire lehiggadtam, kértem, meséljen el mindent. Mikor kerültek gettóba? Mikor vitték el őket Kolozsvárról? Mi történt azután? Tud-e valamit anyámról és a húgomról? Mindent szerettem volna egyszerre tudni, hallani.

Mélyet sóhajtott, csak azután kezdett beszélni. Először arról, hogyan kerültek a gettóba, ahol csoportok alakultak ki rokonokból, ismerősökből. A *„Poále Cedek"* templom hívei annyira összetartottak, hogy szinte kolóniát alkottak.

– A gettóban valahogy csak megvoltunk, de azt a napot, amikor bevagonírozták bennünket, soha nem fogom elfelejteni. Az állomástól egy kilométerre – mert a vasútállomást teljesen szétbombázták – álltak a zárt marhavagonok. Kakastollas csendőrök puskatussal ütlegelve tuszkoltak fel a vagonokba. Hiába kiabáltak bentről az emberek, hogy a vagon tele van. Nem törőd-

tek vele. A véletlen úgy hozta, hogy a szüleiddel egy kocsiba kerültem. Az út napokig tartott, az élelem és ivóvíz elfogyott, betegek, halottak voltak közöttünk. Hiába kiabáltunk segítségért, amikor a vonat valahol megállt, válasz sehonnan nem jött. Volt olyan hely, ahol vonatunk órákat vesztegelt a nyílt pályán. Senkit nem láttunk a bennünket kísérő katonákon kívül. De ha láttunk volna is – mondta fájdalmasan felsóhajtva – a katonák nem engedték volna a szerelvényhez közeledni. Nem tudtuk hova visznek, bár egyesek azt terjesztették, hogy Németországba megyünk dolgozni. Már alig vártuk, hogy megérkezzünk, olyan szörnyű állapotok uralkodtak a vagonban. Nem tudom hány napig utaztunk, de az egyik állomáson, amikor a vonat megállt, nagy jövés-menést tapasztaltunk. Hangos német beszédet hallottunk, amelybe kutyák ugatása vegyült. Végre kinyílt a vagon ajtaja és valaki bekiabált: „Raus... alle raus los... los... schnell. Kifelé, kifelé, gyorsan". Teljesen le voltunk gyengülve, különösen az idősebbek, így nem volt könnyű a kiszállás. Mint a kutyákat, úgy kergettek le a vagonokból, majd a puskatussal lökdösve, ütlegelve sorbaállítottak bennünket. Közölték, hogy mindenki hagyja ott a csomagját, azokat később hozzák majd utánunk. A menet elindult, majd következett a szelekció. Ekkor választották szét a családokat, majd a második menetben időseket, gyermekeket balra, a fiatalokat, munkaképeseket jobbra állították. Bár senki sem tudta akkor még, hogy ez mit jelent, rettenetes pánik tört ki. Mindenhonnan szívettépő jajveszékelés, könyörgés hallatszott. „Ne vigyék el a gyerekemet! Nem engedem anyámat elvinni! Engedjenek engem is!" Minden könyörgés hiábavaló volt, és még soha nem tapasztalt szadizmussal lökdösték, ütötték-verték azokat, akik valami ellenállást tanúsítottak, s nem engedelmeskedtek a parancsoknak. A szelektálás után egy barakkba kerültünk édesapáddal. Nagyon le volt törve, el volt keseredve, hogy elszakították édesanyádtól és a húgodtól.

Jóval a háború befejezése után tudtam meg anyámtól, hogy apám a Romániába való szökést tervezgette. Ő rendszeresen hallgatta az angol és moszkvai rádiót, amíg a hatóságok el nem kobozták a zsidók rádióit. Tudta, hogy mi vár a zsidóságra. Hallott a koncentrációs táborokról. Anyám nem akart kötélenek állni. Hosszú ideig volt lelkiismeretfurdalása, mert apám nem, ő viszont visszatért Auschwitzból.

Pick sokat mesélt az auschwitzi koncentrációs táborról. Beszélt a gázkamrákról, az éjjel-nappal üzemelő krematóriumokról. Elmondta, hogy mindenkit kopaszra nyírtak – anyám és húgom kopaszon? Bár anyám vallási okokból valamikor viselt parókát, és akkor egész rövidre vágatta a haját, de arra én már nem emlékeztem, mert egész kicsi gyermek voltam. Különösen a húgomat nem tudtam elképzelni hosszú, szőke haja nélkül, kopaszon.

Megegyeztünk Pickkel, hogy máskor is felkeresem. Nehéz szívvel búcsúztunk. Kimondhatatlanul hálás voltam neki azért, hogy híreket hozott a szüleimről. Új erőt adott, hogy képes legyek a túlélésre, hogy kibírjam a szörnyűségeket.

Megkerestem Kleint. Már messziről integettem neki, látszott, hogy jó kedvem van.

– Mi van? Mi történt? Csak nem azt tudtad meg, hogy vége a háborúnak? Rövidesen kiszabadulunk ebből a pokolból? – Nem csodálkoztam, hogy ilyen gondolatok járnak a fejében, hisz szinte mindenki ezt várta, ebben reménykedett.

– Sajnos ilyen hírekkel nem tudok szolgálni, de engem ma nagy öröm ért. – Örömkönnyek között meséltem el Pickkel való találkozásomat, a szüleimről kapott híreket, mindent, ami hirtelenjében eszembe jutott. Miközben beszéltem, újból átéltem a jó hír örömét. Maga az a tény, hogy beszélhettem a szüleimről, óriási jelentőséggel bírt még akkor is, ha most már tudtam, hogy

az auschwitzi koncentrációs táborban vannak. Azzal próbáltam vigasztalni magam, hogy ők nem alszanak a szabad ég alatt, hanem rendes barakkokban. Klein örült a jó hírnek, annak, hogy megosztom vele örömömet. Feszülten, a távolba révedő tekintettel hallgatott végig. Mikor befejeztem, rám emelte tekintetét és csak annyit jegyzett meg:

– Jó neked! – Hangjából fájdalom csengett ki, majd mélyen sóhajtva hozzátette:

– Én is sokat járkáltam, ismerősöket keresve. Találkoztam volt századtársaimmal. Sokan, nagyon sokan elpusztultak közülünk. – Csak ültünk a földön, mindketten hallgattunk. Elmerültünk gondolatainkban.

Este, amikor fejemre húztam a pokrócot és lehunytam a szemem, leírhatatlan boldogság töltött el. Azt képzeltem, hogy vége a háborúnak. Magam előtt láttam az örömmámorban úszó embereket. A tarka virágokkal feldíszített kolozsvári pályaudvaron álltam, és vártam, hogy befusson az a vonat, amely szüleimet hozza. Izgalmas, feszült percek voltak. Már messziről feltűnt a gőzmozdony magasba szálló, szürke füstje, és végre pöfögve-szuszogva befutott a vonat az állomásra. Szívem még hevesebben dobogott, amikor a vonat végre megállt, és az emberek kiszállhattak. Végre megpillantottam őket. Először apám szállt ki, majd lesegítette anyámat. Húgom mint egy pajkos őzike ugrott le a lépcső legmagasabb fokáról. Ő szaladt először hozzám, össze-vissza csókolt, meg sem tudtam mozdulni. Végre odaértek szüleim is. Mindkettőjüket egyszerre öleltem át. Nem tudtunk szólni, csak a könnyeink záporoztak. De ezek már nem a fájdalom, hanem az öröm, a viszontlátás könnyei voltak. Olyan szorosan öletlem őket magamhoz, mintha soha többé nem akarnám elengedni őket. Én szólaltam meg először. Úgy beszéltem hozzájuk, mintha egy hosszú, fárasztó utazásról tértek volna haza és

nem a pokol legmélyebb bugyrából, ahonnan csak igen kevéseknek adatott meg a visszatérés.

– Nagyon rossz volt nélkületek, és ígérjétek meg, hogy többet nem maradtok oly sokáig távol. Én is megígérem nektek, hogy mindig veletek maradok, és soha nem hagylak el benneteket – fogadkoztam.

Szüleim jól tudták, hogy 1942-ben nem jókedvemben költöztem Pestre. El kellett utaznom, mert a házból, ahol laktunk, már nem csak Eger Bikit vitték el, hanem Mayer Jaszi barátomat is a letartóztatás veszélye fenyegette. Bikit internálták. Tudtam, hogy előbb-utóbb rám is sor kerül, hisz nem csak szomszédok és jóbarátok voltunk, de együtt jártunk azokra az illegális találkozókra is – az úgynevezett „teákra" –, amit a Vörös Segély szervezett. Igaz, hogy nekem nem volt semmilyen különleges megbízatásom, csupán mint elég tűrhető versmondó József Attila, Ady versét szavaltam az összejöveteleken, és olykor-olykor egy kedvencemet, valamelyik Villon-balladát Faludy György átköltésében. Nagyritkán az is előfordult, hogy egy általam írt forradalmi verset olvastam fel. Legnagyobb „tettem" az volt, amikor egyszer az utcán összetalálkoztam Jaszi barátommal. Épp csak hogy köszönt, óvatosan körülnézett, majd belső zsebéből egy újságpapírba tekert lapos csomagot dugott a kabátom alá. Sietve mondott valamit, amiből annyit fogtam fel, hogy menjek haza, és azonnal égessem el az egészet. Futólépésben távozott. Megfordultam, és nyugodt léptekkel elindultam. Otthon aztán elővettem a papírcsomagot, kibontottam, röpcédulák voltak. Elolvastam. A pontos szövegre már nem emlékszem, csak arra, hogy a háború mielőbbi befejezését sürgető, a hadiüzemek dolgozóit szabotázsra buzdító felhívás volt. A végén a békét, munkát, kenyeret követelő jelszavak voltak.

Mikor híre ment, hogy nem csak őket, de sok más ismerősömet is letartóztatták, egyeseket Szamosfalván a rendőrség halálra kínzott, akkor határoztam el, hogy Budapestre megyek. Az egyik nagybátyám Pesten lakott. Levelet írtam neki. Hamar megjött a válasz, amiben közölte, hogy szívesen lát, és munkát is tud biztosítani a számomra. Így kerültem fel Budapestre bácsikám gombüzemébe. Igen jómódú ember volt, de nagyon fukar. Koszt, kvártély és egy kis zsebpénz ellenében fizikai munkát végeztem az üzemben.

1943-ban amikor apám és húgom meglátogattak, apám elmesélte, hogy röviddel elutazásom után két rendőrnyomozó érdeklődött hollétem iránt.

– Ismered anyádat – mesélte apám – sírva mondta el a nyomozóknak, hogy elmentél otthonról anélkül, hogy egy szót is szóltál volna, és még dramatizálta is a dolgot. Megkérte őket, tegyenek meg mindent, hogy előkerítsenek, hisz egyetlen fiúgyermekünk vagy. Amikor a nyomozók elmentek, megdicsértem anyádat hősies magatartásáért, aki csak annyit tudott mondani, hogy a könnyek valódiak voltak. Majd ismét elkezdett sírni, mint ezt naponta többször megtette, ha rád gondolt – mesélte el apám mosolyogva.

Leveleztem szüleimmel, de mindig fiktív feladót írtam, és virágnyelven fogalmaztam. Így valóban csak ők tudták, miről van szó. Anyám megírta, hogy amióta eljöttem, apám egész búskomorrá vált. Nehezen viselte egyetlen fia távollétét. Nagy fájdalom volt számomra is, hogy távol éltem az otthonomtól, a családomtól, amely szent és sérthetetlen volt a számomra.

Különösen csodálatosak voltak a péntek esték, amikor apámmal kézenfogva hazaértünk a templomból, és otthon már várt bennünket a mindig vakító fehér abrosszal megterített asztal, rajta négy gyertyatartó, benne a már égő gyertyákkal. Fényük beviá-

gította a nem túl nagy, boldog, családias hangulatot árasztó szobát. Apám kezét a fejünkre téve áldását adta rám és húgomra. Ezután felemelte a borral telt serleget, és lágy bariton hangján kiddust (megszentelés) csinált a bor felett. Mindannyian vele együtt mormoltuk az imát. Miután hangosan elmondtam a brochet (ima), mindenki ihatott egy kortyot a borból. Ezt követően kezet mostunk, majd apám is brochet mondott az anyám által sütött bárchesz (ünnepi kalács) felett. Soha el nem felejthető módon rögződött belém az éveken keresztül minden péntek este és ünnep beálltakor megismétlődő jelenetsor. Amikor apám az első szeletet levágta, és beleharapott, csak annyit mormolt: hm... hm... és elismerően csóválta a fejét. A szertartás közben ugyanis nem volt szabad megszólalni. Majd az első lenyelt falat után megjegyezte:

– Nagyon jól sikerült a sütés. A tésztája olyan, mint a spongya.
– Anyámnak, aki ugyan már rengetegszer hallotta e megjegyzést, jól esett a dicséret. Szerényen válaszolta:

– Eredj már, te mindig csak dicsérsz. – De amikor látta, hogy a nagymama és mi gyerekek is el vagyunk ragadtatva, örömláng gyúlt a szemében. Ezután következett az elmaradhatatlan halkocsonya. Később, amikor már nem lehetett halat kapni hamis halból készített kocsonya került az asztalra. Azt is olyan csodálatosan tudta elkészíteni, hogy még ma is a számban érzem az ízét. Nem volt olyan szombat, hogy az előétel ne *„ájer mit zwibel"* (hagyma tojással) lett volna. A szombat déli asztalról elmaradhatatlan volt a sólet, vagy ahogy mi otthon hívtuk a *„csulönt"*. Már péntek délután elvittük az Árpád úti Hellmann pékségbe, hogy aztán az éjjel a kemencében jól átsüljön, és a sólet még frissen gőzölögve, magából finom illatokat árasztva kerüljön mindannyiunk tányérjába. Valóban találó volt ránk a mondás: szegények voltunk, de jól éltünk. Ha nem is dúskáltunk a jólétben, de apám mindig gondoskodott arról, hogy mindenünk meglegyen, a család ne nélkülözzön. Persze ehhez nagyon keményen kellett dolgoznia. Sokszor előfordult, hogy Kolozsvárott tanuló vidéki

*jesiva bocher*eket (jesiva tanulók) hétköznap ebédre, péntek esti vagy szombati étkezésre láttunk vendégül. Az volt szegény apámnak a mondása: „Ott, ahol öt embernek van mit enni, ott akad egy hatodiknak is".

Milyen jó lesz! Ábrándoztam tovább a pokróc alatt, ha majd ismét együtt lesz a család az ünnepi asztalnál. Csak szegény szilágysomlyói nagymamám fog majd nagyon hiányozni. Nagyon szerettem őt és ő is engem, de nagyon kedvelték a barátaim is, akikkel mindig tele volt a lakásunk. Beszélgettünk, vitatkoztunk, ő pedig ült a nagy karosszékben, és le nem vette rólunk apró, jóságos tekintetét. Mindig volt valami kedves, csipkelődő megjegyzése, észrevétele, amit azonban barátaim nagyon jó szívvel fogadtak. Mindenkinek adott egy általa kreált nevet. Jászi barátomat például „Nyurgó"-nak hívta. Egy másik barátomat – aki filozófusnak készült – elnevezte „Zofus"-nak, ami a német zajfen, vedelni szóból származott. Így adott becenevet minden barátomnak.

Annyira felkavart a Pickkel való találkozás, hogy hiába hunytam be a szemem, elaludni nem tudtam. Újra és újra a múlt emlékei elevenedtek meg előttem – mint film a mozivásznon. Gyerekkoromban nagyon szerettem moziba járni és mindig boldog voltam, ha a film happy and-del fejeződött be. Bárcsak az én életem is így érne véget!

Addigi sorsommal nem voltam elégedetlen. A nehézségektől eltekintve életem színes, változatos és sokszor nagyon izgalmas volt. Sok érdekes élményt gyűjtöttem össze, és naplót vezettem róluk. Kár, hogy a háború alatt minden odaveszett. Csak az maradt meg, amit emlékezetem tárházában raktároztam el, gyűjtöttem össze, hogy majd egyszer közkinccsé tegyem. Ismerjék meg az elkövetkező zsidó generációk, hogyan éltünk mi. Persze annak a kornak vannak más tanulságai is, de ezekkel foglalkozzanak a történészek.

A zsidóság jogait korlátozó első (1938), második (1939), és harmadik (1941) zsidótörvény a következő alternatíva elé állította a magyarországi zsidóságot és ezen belül elsősorban a fiatalokat.

Beléphettek valamelyik cionista szervezetbe, hisz Magyarországon, de különösen Erdélyben a háború előtt – egészen 1949-ig – igen sok ilyen működött. A háború alatt különösen a *Hásomér–Hácáir* baloldali cionista szervezetnek volt jelentős szerepe. Tagjainak egy része nyilas és német egyenruhát öltve, élete kockáztatásával zsidókat mentett ki a nyilasok karmaiból. Szerepüket az elmúlt negyven év alatt teljesen elhallgatták. A cionista szervezetek a zsidóság ősi földjére, Palesztinába történő visszatérés eszméjét tűzték zászlajukra. Palesztina akkor angol mandátum volt és bár a Balfour-deklaráció alapján a zsidóknak ígérték az országot, ábrándnak, megvalósíthatatlan álomnak, utópiának tűnt. Mégis voltak, akik ezt az utat választották, mert hittek abban, hogy a zsidó állam létrejötte az egyetlen útja a zsidókérdés végleges megoldásának.

A zsidó fiatalok másik lehetősége a szocialista út volt. Már a második világháború kitörése előtt sokan a szocialista eszmék vonzáskörébe kerültek, mert felléptek mindenfajta elnyomás – vallási, nemzetiségi, faji diszkrimináció – ellen. Ezért nem csak a munkás, de sok kispolgári származású zsidó fiatal is részt vett a szocialista ifjúsági mozgalmakban.

Félálomban meditáltam a mauthauseni koncentrációs tábor agyagos, hideg földjén, amikor nagyon távolról dörgésszerű hangot hozott a tavaszi szél. Valahol vihar lehetett – gondoltam magamban – s kidugtam fejemet a pokróc alól. Sötét volt az éjszaka, nehéz felhők borították az eget. A dörgés egyre jobban erősödött. Milyen szerencse, hogy a „nagy menetelés" kezdete óta nem esett az eső. Az valóban nagy tragédiát jelentett volna számunkra, hisz ha elázunk, biztosan sok embert vitt volna el a

tüdőgyulladás. Egyszer csak közeledő repülők zajára lettem figyelmes. Ösztönszerűen a fejemre húztam a takarót. Arra gondoltam, hogy gyakorlatozó, vagy éjjeli bevetésre induló gépek húznak el felettünk. Amikor a repülők a tábor fölé értek, bombák süvítő hangja hasított az éjszaka csendjébe, majd becsapódások rázkódtatták meg a földet. Mindez olyan gyorsan játszódott le, hogy mire felocsúdtunk a gépek már messzire húztak. Csak a ponyvasátrak irányából lehetett kiabálást és jajveszékelést hallani. Kik bombáztak, talán csak nem a szövetségesek? – tettem fel magamban a kérdést. Az nem lehet, képtelenség, hisz biztosan tudják, hogy itt már régóta koncentrációs tábor van, ahol ártatlan embereket tartanak fogva. A jajveszékelés még sokáig tartott. Később, a beálló síri csendbe csak néha vegyültek gyenge, jajgató hangok.

Féltem! Állandóan attól rettegtem, hogy a gépek visszatérnek, és lebombázzák az egész tábort. Még jobban összehúztam magam a pokróc alatt, mert a bodajki állomáson átélt bombatámadás és géppuskázás óta tudtam, mi vár ránk, ha egy ilyen támadás újból bekövetkezik. Akkor nem mi voltunk a célpont, de mivel az állomáson német katonavagonok is voltak, a támadók nem tudhatták, hogy az egyik szerelvényben szerencsétlen zsidó munkaszolgálatosok lapulnak a marhavagonok alján.

Reggel, amikor felébredtem és szétnéztem, egész csatateret láttam a láger azon részén, ahol a ponyvasátrak álltak. Én is odasiettem, hogy megtudjam, mi történt. Nehezen tudtam a sátrakat megközelíteni, mert nagy volt a csődület. Megkönnyebbülve láttam, hogy Pick és Vajda sátrát nem érte találat. Végre megtaláltam Picket, a bombázott terület felől jött.

– Mi történt? – kérdeztem izgatottan a felém tartó Picktől.

– Az éjjel bombát dobtak az egyik sátorra. Többen meghaltak és sokan megsebesültek. Mostanáig ott segédkeztem – mondta Pick szomorú hangon. Majd óvatosan körülnézett, mintha attól

tartana, hogy valaki meghallja, amit mondani akar, és a fülembe súgta.

– A sátrunkból az egyik fiú a támadás alatt a latrinán volt, és látta a bombázó gépek felségjelzését. Esküszik rá, hogy német vadászgépek voltak.

– Német vadászgépek? – kérdeztem hüledezve. – Miért bennünket bombáztak? Vagy csak véletlen volt?

– Nem, nem volt véletlen. Aki látta a repülőgépek felségjeleit, másnak is elmondta, és többen arra a következtetésre jutottak, hogy a bombákat szándékosan dobták le, hogy azokkal is minél több embert megsemmisítsenek.

– Éjjel mintha az ég dörgött volna – folytatta izgatottan. – A sátrunkban az egyik idősebb bajtársunk, aki katona is volt, az mondta, hogy az tarackok, messzihordó ágyúk hangja volt.

Tehát ez azt jelenti, hogy közeledik a front – futott át agyamon a gondolat – lehet, hogy nincs már messze a mi szabadulásunk sem? – Napközben az emberek másról sem beszéltek, mint az éjjeli bombatámadásról, és a messziről ideszűrődő morajló hangokról.

A következő nap reggelén SS katonák jöttek a táborba, és azt a részt, ahol Klein barátommal tartózkodtunk, körülzárták. Sorakoztattak bennünket, majd a drótkerítés nyitott kapuján elhagytuk a tábort. A nagy lágeren vezettek keresztül bennünket az egyforma barakkok között. Volt alkalmam szemrevételezni a tisztára meszelt „házakat". Mindegyik előtt virágágyás, amelyen meglátszott, hogy nem régen gereblyézték. Mindenhol tisztaság és rend uralkodott. Még itt is, alig néhány méterre a krematóriumoktól, amelyek kéményén keresztül az általuk kegyetlenül lemészárolt emberek ezreinek füstje szállt a magasba. A barakkok előtt géppisztolyos SS-ek álltak sorfalat. A tisztára mosott ablakokon keresztül furcsa, csíkos ruhás emberek – pontosan olyanok, akikről Pick beszélt auschwitzi „élményei" kapcsán – tekintete kísért bennünket. Ugyanazon a kapun hagytuk el a

tábort, amelyiken ideérkeztünk, csak most mind a két szárnya nyitva volt. A kapun túl egy széles út vezetett a dombról lefelé. Itt is barakkok álltak, kőből és téglából építve, s SS-ek hemzsegtek közöttük. Keresztül mentünk a falun. A házak udvarában, a kerítéseknél idősebb asszonyok kíváncsi szemmel nézték a szomorú látványt nyújtó menetet. Kiértünk a faluból. Egy ideig a Duna mentén meneteltünk vagy inkább vánszorogtunk. A folyó csupán karnyújtásra volt tőlünk, és a látvány többekben az otthoni emlékeket elevenítette fel. A sorban hallani lehetett, hogy többen is erről beszélnek. Egy idő után lekanyarodtunk az országútról egy dimbes-dombos földútra. Mindkét oldalán zöld növénytakaró fedte a megművelt földeket. Kicsit távolabb általam még soha nem látott, aranysárga színű növény virított. Amikor megláttam még nem sejtettem, hogy menetelésünk során egyik legízletesebb táplálékom lesz, és olykor még az életemet is kockáztatni fogom érte.

Gondolataim egész máshol jártak. Nem tudom, miért, talán mert nagyon éhes voltam, de egyszerre csak az jutott eszembe, hogy milyen jó lenne egy pohár tejföl és egy szelet kenyér. Talán azért pont ez, mert a füleki konyhán gyakran ezt reggeliztem.

Még a fülemben van Irénke, a konyhafőnöknő hangja.

– Jöjjön Ernő, menjenek le Katival és hozzanak egy kanna tejfölt. – Jól esett kimozdulni a konyhából. A hűtőház a faluban volt, pár száz méterre a konyhától. Olyan volt, mint egy borospince. Irénke még huncutul megjegyezte.

– Aztán vigyázzanak magukra, nehogy eltévedjenek a pincében, mert megfáznak.

Kati a füle tövéig elpirult, de meg sem mukkant. Tudtam, hogy tetszem neki, de a már említett fajgyalázási törvény miatt nem mertem hozzá közeledni. Amikor először mentünk tejfölért, nagy zavarban volt. Már leértünk a pincébe, amikor eszébe jutott, hogy

a lakatot fent felejtette, így bárki elvihette volna. Kettesével vette a lépcsőfokokat. Néztem utána, lenge ruhája alatt megfeszültek izmos combjai. Ott álltam és bámultam. Visszafelé is ugrándozva jött, de az alsó lépcsőnél megbotlott. Szerencséje volt, hogy az utolsó pillanatban el tudtam kapni. Néhány másodpercig szorosan magamhoz ölelve tartottam. Éreztem feszülő kebleit, erős szívdobogását. Mindez csak egy pillanatig tartott. Szinte fájt, hogy el kellett engednem, bár egyik kezével még a karomba kapaszkodott. Nem szóltunk egymáshoz egyetlen szót sem, de éreztem, hogy mindketten ugyanarra gondolunk. Ő is tudta, milyen következményei lehetnek, ha közelebbi kapcsolatba kerülünk egymással. Megfogtuk az egyik tejfölös kannát, és felmentünk a nyirkos, csúszós lépcsőn. Becsuktam a pince ajtaját. Hogy kezeim reszketnek, Kati is észrevette. Amikor ránéztem, elpirult, és szégyenlősen elnevette magát. Remegő lábakkal indultunk el a konyha felé.

– Azt hittem, elvesztek – tett kissé kaján, de jóindulatú megjegyzést a konyhafőnöknő. A jutalom ilyenkor soha nem maradt el. Minden alkalommal egy nagy bögre tejfölt kaptam, hozzá egy nagy karéj kenyeret.

Egy lövésre riadtam fel álmodozásomból. Az elsőt újabb követte. A menet megállt egy pillanatra, mindenki hátranézett. Akkor láttam, hogy éppen egy nagy krumpliföld mellett megyünk el. Többen kiléptek a sorból, hogy kaparjanak maguknak egy kis élelmet. Láttuk, hogy ketten elnyúlva fekszenek, mások térdelve túrják a földet, hogy a krumplit kiszedjék. Többen futva igyekeztek vissza a sorba. Ismét egy lövés, majd a megszokott parancsszavak hallatszottak: weiter... los... los... nicht austreten. Ettől kezdve egyre gyakrabban hallottuk a lövedékek süvöltő, majd tompa hangját. Ezután terjedt el futótűzként, hogy akik lemaradnak, azokat kísérőink tarkón lövik, és otthagyják az út szélén.

Érthetően nagy lett sorainkban a pánik. Szerencsém volt, hogy bírtam az iramot, és a bakancsom sem hagyott cserben.

Már magasan állt a nap, amikor megtartottuk az első pihenőnket. Többen a már dús füvet tépkedték és magukba tömték. Kleinnel csigát kerestünk, de sajnos nem találtunk, így mi is a fűrágcsálásra fanyalodtunk. Az utóbbi napok lágerkosztján nagyon legyengültünk. Csont és bőr volt mindenki. Bár magamat nem láttam – nem voltak kétségeim afelől, hogy ugyanúgy nézek ki, mint a többiek. Ha Klein arcára néztem, mindig megdöbbentem. Csontjait vékony bőr fedte, s csak azért nem volt túlságosan feltűnő, mert a borosta eltakarta. A pihenőben azt találgattuk, vajon hová visznek bennünket. Azok járhattak a legközelebb az igazsághoz, akiknek az volt a véleményük, hogy a front közeledtével evakuálják az egész mauthauseni koncentrációs tábort.

– De akkor miért csak bennünket visznek? – tette fel egyik bajtársunk a kérdést – hisz láttátok, a felső nagy lágerben a kiürítésnek nyoma sem volt.

– Talán munkára visznek – vélte egy másik. A találgatást be kellett fejeznünk, mert felhangzott az indulásra szólító parancs. Annyi mindenesetre biztos volt, hogy nyugati irányba megyünk, mert a messzi távolban már kirajzolódtak az Alpok örökké hóborította, égbe nyúló csúcsai. Az ágyúdörgésből pedig következtetni lehetett arra, hogy a keleti front irányából nagyobb támadást indítottak. Arról, hogy a nyugati arcvonalon milyen a helyzet, fogalmunk sem volt, de annyit tudtunk, hogy már korábban megindult a kétfrontos küzdelem. Alig mentünk néhány száz métert, ismét lövések zaja hasított a levegőbe. Tudtuk, hogy megint valamelyik bajtársunkat gyilkolták le őreink. Amikor egy domb tetejére értünk, döbbenten láttam, hogy több ezren menetelünk az ismeretlen, kifürkészhetetlen jövő felé.

A délutáni pihenő előtt utunk egy kis erdőn vezetett keresztül. Ahogy vonszoltuk magunkat, egyszer csak egy végtelennek tűnő, sárga növénnyel borított föld tárult elénk. Bár tudtam, hogy

nem veszélytelen, amit teszek – hisz nemrég voltam szemtanúja a krumpliföldön lezajlott tragédiának – megfogtam Klein kezét, s kiléptünk a sorból. Szerencsénk volt, mert az őr most a sor másik oldalán, tőlünk elég távol baktatott. Az egész akció néhány pillanatig tartott csupán, de nekem úgy tűnt, mintha percek teltek volna el. Az útszéli árkon át futottunk a sárga növény irányába. Mindkét kezemmel belemarkoltam, amennyit csak tudtam, letéptem, és mint a villám rohantam vissza a sorba. A bajtársak, akik látták akciónkat, izgultak, hogy élve ússzuk meg. Klein is szerencsésen visszaért. A körülöttünk menetelők kíváncsian nézték, mit zsákmányoltunk. Ekkor tudtam meg az egyik bajtárstól, hogy ez a szép, sárga növény a repce. Azt is elmagyarázta, mire használják. Bajtársaink látva bátorságunkat, szintén megpróbálkoztak a repceszedéssel. Csak amikor a fejük felett elsüvített egy lövedék, akkor menekültek vissza a sorba.

Elosztottuk az édes, jóízű repcét, és élvezettel rágcsáltuk gyaloglás közben. Az őr, látva csoportunkban a mozgást, kissé előbbre jött. A megmaradt repcét gyorsan a kabátom alá dugtam, és mereven magam elé nézve mentem tovább. Alig tehettünk meg száz lépést, amikor a közvetlen közelemben eldördült az őr fegyvere, és egy emberi test nagyot puffanva esett a földre. Ki lehet az? – dobolt agyamban a kérdés. A közvetlen környezetemben mindenkit jól ismertem, együtt jöttünk már Mauthausen óta, és az úton sokat beszélgettünk. Anélkül, hogy hátra mertem volna nézni, megkérdeztem a jobbomon lépegető bajtársamtól:

– Mondd már meg, mi történt. Kit lőttek le?

– A Tibit lőtte le az a disznó. Hogy miért, azt nem tudom. Talán csak azért, mert ő menetelt a sor szélén. – Egy pillanatra azt hittem, eláll a lélegzetem.

– A Tibit? – kérdeztem mintegy önmagamtól. És közben arra gondoltam, nem jutunk-e mindannyian erre a sorsra?

Nem, nem akartam még gondolni sem erre, de félelem lett úrrá rajtam. Tibi egyike volt azoknak, aki amikor meglátta a Dunát,

örömmámorban tört ki. Hallottam, amint a szomszédainak meséli:

– Tudjátok, van a Rómain egy kis csónakházunk. Tavasztól őszig minden szabadidőmet a vízen töltöttem, munka után minden nap kijártam. Ott is aludtam. De jó lenne megmártani a testemet a Duna vizében. Nem baj, majd ha hazamegyünk, akkor bőven kárpótolom magam.

Ez hihetetlen! Tibi nincs többé. Még sokáig beszélgettünk az esetről. A nálunk valamivel idősebb Gyulai, aki már Kőszegről ismerte Tibit, elmondta, hogy Tibi ott együtt volt az idősebbik bátyjával. Bár mindketten máshová vonultak be, ott újra találkoztak. A bátyja, Laci megbetegedett tífuszban, és elvitték az elkülönítőbe. Mindenki tudta, hogy ez mit jelent, de nem volt mit tenni, hisz a betegség ragályos. Mielőtt eljöttünk Kőszegről, Tibinek nagy nehézségek árán sikerült bejutnia az elkülönítőbe. Ott tudta meg, hogy a bátyja egy nappal azelőtt meghalt. Nagyon letörte az eset. Csak hosszú idő után törődött bele a helyzetbe.

– Tudjátok, milyen pokol volt Kőszeg? – folytatta Gyulai – Talán még a poklok poklánál is rosszabb. A vérhas és a tífusz naponta szedte áldozatait. – Hangját kissé suttogóra fogta, úgy folytatta:

– Tudjátok, ott is volt égető kemence, olyan mint Mauthausenben. Naponta rengeteg embert égettek el. A Tibi bátyját is, de ő azt nem tudta, valaki más mondta el nekem. – Mesélt... mesélt az ottani szörnyűségekről, mint pszichoanalitikusnál a beteg, aki feltárja lelkének legrejtettebb titkait, hogy megszabaduljon a nyomasztó tehertől.

Pokoljárásom addigi útján nagyon sokat szenvedtem. Mégis úgy tűnt, ahhoz képest, amit a kőszegiek átéltek, az én szenvedéseim eltörpülnek. Ha én magam nem tudtam volna, ha nem láttam volna tulajdon két szememmel a borzalmakat, ha ezekről csak

hallottam volna, el sem hiszem az egészet. Régebben elképzelni sem tudtam, hogy az emberi gonoszság ennyire határtalan lehet, hogy léteznek emberbőrbe bújt fenevadak, akiknek a gyilkolás kéjes öröm. Sokat olvastam a különböző korok háborúiról, az inkvizícióról és más borzalmakról, de az, ami a huszadik század derekán, az emberi civilizáció oly magas fokán velünk történt, az minden képzeletet felülmúlt.

Egész nap, hol mögöttünk, hol előttünk dördültek el a fegyverek. Borzalmas volt az út szélén fekvő, tarkón lőtt bajtársaink élettelen, merev testét látni. Voltak köztük idősek és fiatalok. Hiába próbáltam behunyni a szemem, állandóan magam előtt láttam fájdalomtól és szenvedéstől eltorzult arcukat. Már alig vártam, hogy este legyen és megpihenjünk valahol éjszakára.

Végre lebukott a nap a távoli hegyek mögött, esti szürkület szállt a tájra. Egy nagy legelőn álltunk meg éjszakára.

– Csakhogy lepihenhetünk – mondta megkönnyebbülten Klein, akinek szemében vibráló félelem bujkált. Kétségbeesését alig tudta palástolni. Jól sejtettem, hogy ő is, mint mindannyian, fél ettől az úttól, ettől a halálmenettől.

– Igen – folytatta Klein – jó, hogy pihenünk, ilyenkor legalább nem lőnek. – Remélem, – tette hozzá fanyar mosolyba torzult arccal – hogy reggelig nyugton hagynak bennünket. Hogyan süllyedhetett idáig a német nép, amely Goethe, Schiller, Heine művészetének ihletője volt? Mit, és kinek vétettünk mi, akik itt menetelünk a halál felé? – kérdezte mély keserűséggel hangjában. – Ezek nem emberek, ezek vadállatok – hajtogatta szinte eszelősen. Próbáltam lelket önteni belé, de beláttam, jobb, ha magára hagyom. Biztos voltam abban, hogy révetegen maga elé tekintve a lelőtt Tibire gondol. Ő többet tudott róla, mint én. A menetelés közben többször is besorolt mellé, hogy hallgassa érdekes, színes történeteit.

Már teljesen besötétedett, mire csönd borult a tájra. Feküdtem a földön pokrócomba burkolózva. A megmaradt repceszálakat majszoltam. Most nem esett olyan jól, mint amikor leszedtem. Sehogy sem tudtam szabadulni a nap szörnyű eseményeitől. Mennyi halott. Mindenki egyre fáradtabb, fogy az erőnk, hogy érünk így célba?

Hogy munkára nem visznek, azt biztosra vettem, hisz az egész transzport testi-lelki roncsokból állt. Hónapokig kéne bennünket táplálni, hogy ismét dolgozni tudjunk. A réten elnyúló emberi testek feje üres koponyának látszott. Próbáltam elhessegetni a rettenetes képet, és felidézni a kolozsvári botanikus kert zöldlombú fáit, sokezer tarka virágát, de sehogyan sem ment. Pedig mennyire szerettem odajárni pihenni, gyönyörködni a sok ismeretlen egzotikus növényben, virágban. Órák hosszat időztem a pálmaházban, a trópusi növények között, és izgatottan vártam a hét évenként nyíló Victoria Regia virágzását. Örömmel töltött el, ha észrevettem egy kis változást valamelyik virágon. Szerettem a kert több száz éves fáit, még a latin nevüket is megtanultam. Szerettem őket, mert lombjaik árnyékában írtam első szerelmes versemet.

Valaki felsikoltott. Kidugtam a fejem a pokróc alól, de nem történt semmi. Talán rosszat álmodott. Egy cseppet sem csodálkoztam a dolgon, hisz az elmúlt nap életre szóló nyomot hagyott mindannyiunkban. A mezőn hideg szél söpört végig. Behunytam a szemem, hogy minél előbb elaludjak, de láttam az árok szélén fekvő tarkón lőtt bajtársaim fájdalomtól eltorzult arcát. Szívem összeszorult, és a bennem felgyülemlett fájdalom először csak könnyeket csalt a szemembe, majd heves sírógörcsöt kaptam. Arcomat a hátizsákomba fúrtam, nehogy zokogásom felébressze a szomszédaimat.

Már egész kicsi korom óta érzékeny voltam. Nem sok kellett ahhoz, hogy sírva fakadjak. Nem tudtam az okát. Ilyen volt és maradt máig is a lelki alkatom. Nem tudtam ellene tenni, igaz soha nem is akartam. Elég volt, hogy apám – amikor valami rossz fát tettem a tűzre – kicsit szigorúbban megdorgáljon, vagy esetleg haragosabban nézzen rám, én rögtön sírva fakadtam. Sírtam, ha az utcán rokkant koldust láttam, vagy ha temetési menettel találkoztam. Megkönnyeztem, ha valami szentimentális könyvet olvastam, és valamelyik hős meghalt. Furcsa módon a szép, az igazán szép zene is ilyen hatással volt rám.

Gyerekkoromban elsősorban az operazenével ismerkedtem. Rendszeresen jártam a kolozsvári román operába. Az évek során megismertem a színház teljes repertoárját, annyira, hogy szinte a nyitánytól az opera befejező taktusáig el tudtam énekelni és fütyülni az egész zeneművet. Jegyet sohasem váltottam. Először Butka az egyik barátom vitt be a színházba úgy, hogy a jegyszedőnek adott egy lejt, és amikor az intett a fejével, besurrantunk az előadásra. Később, amikor a jegyszedők már jól ismertek, egyedül jártam az operába. Nem volt teljesen kockázatmentes vállalkozás, mert bár a jegyszedő felengedett, de előfordulhatott, hogy a helyreültető kérte a jegyet és akkor... Persze ez csak ritkán fordult elő, met a színházban voltak állóhelyek, és olyankor ott foglaltam helyet. Amikor a hatalmas, arannyal bevont díszes csillár fényei kialudtak, kifigyeltem, hol maradt üres ülőhely. Az első szünet után csendben, óvatosan elfoglaltam, és úgy ültem ott, olyan nyugodtan, mintha a hely jogos tulajdonosa lettem volna.

Egyszer a „Don Pasquale" felújított előadására mentem el. A szokásos módon beslisszoltam. Amikor felmentem az állóhelyre, láttam, hogy nagyon kevesen vannak és a drága, jó helyek üresen tátonganak. Az első felvonás után olyat tettem, amit eddig még soha. Lesétáltam a földszintre, és a csengetés után határozott léptekkel helyet foglaltam a zenekari ülésen. Nem tűnt fel, hogy

az egész sorban senki sem ul csak én. A felvonás végén mindenki felállva tapsolt, majd kigyúltak a fények. Amikor megfordultam, hogy az oldalbejáraton óvatosan kiosonjak, akkor láttam, hogy ott áll a jegyszedő és az opera titkára. Mereven néztek, le sem vették rólam a tekintetüket. Gyorsan visszafordultam, és próbáltam elvegyulni a kifele menő tömegben. Uldözőim követtek. Miután a folyosóra értem, futólépésben elindultam kilfelé. Ők utánam. Csak amikor az opera mögött lévő kis parkhoz értem, akkor lassítottam lépéseimet. Fáradtan rogytam le az egyik padra. Két hétig a színház felé sem néztem. Majd lassanként újra eljárogattam az előadásokra, de nem merészkedtem a földszintre. Jó volt nekem az erkély is, sőt, ha nagyon sokan voltak és minden hely foglalt volt, akkor állva is örömmel hallgattam, dúdoltam végig magamban a már tízszer vagy még annál is többször hallott opera dallamát. Az akkori kolozsvári román operaháznak – ami egyben prózai színház is volt – igen jó, világhírt kivívott énekesei voltak. Kozülük többen is vendégszerepeltek a milánói Scalában. Az a szóbeszéd járta, hogy a Kolozsvári Opera egyuttese sokkal jobb, sokkal színvonalasabb, mint a bukaresti. Nagyon szerettem operába járni, és gyakran előfordult, hogy barátommal hazafelé tartva végig áriáztuk az utat. Megesett, hogy a rendőr ránk szólt, bekísért bennunket csendháborításért.

Szép szoprán hangom volt, s mivel jól ismertem az operákat, otthon is sokat áriázgattam. Egy alkalommal Kolozsvárott vendégszerepelt a világhírű jiddis színház, Sidy Thal együttese. Negyedik elemista voltam és az egyik nap az első tízperces szunet után, amikor már mindenki elfoglalta a helyét, kitárult az ajtó és Buxbaum igazgató jelent meg egy elegáns holgy és egy jóloltozött úr kíséretében. Az osztályban olyan csend volt, hogy szinte lélegezni sem mertunk, nehogy zajt csapjunk.

– Nos gyerekek – mondta az igazgató, mikozben barátságosan reánk mosolygott és megigazította aranykeretes szemuvegét. –

Nos, gyerekek – ismételte meg – akit szólítok, jöjjön a katedrához. – Először fürkészve végignézett a padsorokon, majd szemüvegét a homlokára tolva kiszólította az első nebulót. Társunk kissé bizonytalan léptekkel ment a katedrához, ahol mindannyiunk meglepetésére arra szólította fel a direktor, hogy énekeljen valamit. Többen is próbálkoztak, végül rám került a sor. Kimentem a katedrához, és én is eldaloltam valamit, de hogy mit, arra nem emlékszem. A próbaéneklés után mindhárman a katedrán lévő asztal fölé hajoltak és tanácskoztak. Fogalmunk sem volt, hogy miről lehet szó. Ilyen még nem fordult elő a négy iskolai év alatt.

Amikor a tanácskozás véget ért, felénk fordultak, és a tanító bácsi a nevemen szólított. Illedelmesen felálltam és kissé izgatottan, kíváncsian vártam, hogy mi fog történni. Közölte, hogy a Kolozsvárott egy hétig vendégszereplő jiddis színház vezető művészei – Sidy Thál és Adolf Tefner – engem választottak ki egy kis szerep eljátszására, amiben énekelni is kell. Amennyiben szüleim hozzájárulnak, akkor délután jelentkezzem a színházban. Nem akartam hinni a fülemnek. Azt hittem, rosszul értem, amit az igazgató mond. Határtalan öröm töltött el, különösen akkor, amikor megtudtam, hogy a templom kórusában többször is szólót éneklő Ernster nevű gyereket is meghallgatták, mégis engem választottak a szerepre.

A következő szünetben egyesek frocliztak, mások irigykedve néztek rám, de voltak olyanok is, akik odajöttek és gratuláltak. Alig vártam, hogy hazaérjek és elmeséljem szüleimnek a nagy újságot. Anyám is, apám is otthon volt, ebédre vártak. Le sem tettem a táskámat, sietve mondtam el, hogy mi történt az iskolában. A vendégeket, az éneklést, vigyázva arra, hogy ki ne hagyjak egyetlen részletet sem. Majd amikor bejelentettem, hogy rám esett a választás, szüleim egymásra néztek és láttam, hogy szinte egyszerre ragyog fel a szemük. Anyám magához vont és megcsókolt, majd apám is megölelt. Láttam, hogy nagyon büszke rám.

Délután a megbeszélt időre elmentem a színházba. A hátsó bejárathoz érve egy idősebb néni szólított meg.

– Hová igyekszel kisfiam? Csak nem vagy te is színész? – kérdezte kedvesen, némi iróniával a hangjában. Elmondtam, hogy kihez jöttem, mire a portás néni – mert ő volt az – udvariasan megmutatta, hogy merre kell mennem, hol találom meg a színpadot. Már messziről hallottam a próbáló színészek hangját. Szívem a torkomban kalapált. A színpadra léptem, ahol már javában dolgoztak a színészek. Megálltam a szélén, és elbűvölten gyönyörködtem játékukban. Sidy Thál vett észre. Odajött hozzám, megfogta a kezem, és a zongorához vezetett. Bemutatott az ott ülő idős, igen kedves hölgynek. Ő először lejátszotta a dallamot, majd elénekelte a dal szövegét is. Ezután átadta a kottát és megkért, énekeljek vele együtt. Néhányszor elpróbáltuk, majd felszólított, hogy másnapra tanuljam meg kívülről a szöveget. Délelőtt lesz a főpróba és este az előadás. Hazamentem és elmondtam anyámnak, miről van szó. Ő is nagyon izgatott lett. Mindjárt el is énekeltem neki a dalt. Meg volt elégedve, és boldogan kiáltott fel.

– De hiszen te máris tudod! Nagyon ügyes vagy – simogatta meg szeretettel az arcomat. Én pedig bementem a másik szobába, és estig gyakoroltam, amíg vacsorához nem szólítottak. Másnap a tízórai szünet után elengedtek az iskolából. A próba jól sikerült. Az első felvonásban volt egy párszavas szerepem. A második felvonásban kellett elénekelnem a jól betanult dalt, aminek eléggé banális, de kedves szövege volt. Valahogy így kezdődött: „Ich dank dir Gatenyu"... köszönöm neked istenkém... és így fejeződött be: „Du in dem Amerikáj inz inzer galden lándu..." itt Amerikában van a mi arany országunk... Olyan nagy sikerem volt, hogy minden előadáson ismételnem kellett. Egycsapásra „híres" gyerek lettem. Szüleim, akik tiszteletjegyet kaptak és páholyból nézték végig az első fellépésemet, az előadás után a színészbejáróná vártak. Amikor kipirulva megjelentem az ajtó-

ban, hozzám rohantak, és boldogságtól ragyogó arccal összevissza csókoltak.

A következő nyilvános szereplésem már közel sem volt ilyen vidám, szívet melengető. Második líceumba jártam, és az énekórán felfedezték szép hangomat. Attól kezdve az iskolai kórus tagja lettem, mondhatni vesztemre, bár akkor még nem tudtam, mi vár majd rám. Akkoriban épült fel egy román ortodox katedrális. Az avató ünnepségen líceumunk kórusának is részt kellett vennie. A hírre kétségbe estem, hisz egy vallásos ortodox zsidónak nem volt szabad keresztény templom küszöbét átlépnie. De még a zsidó neológ templomét sem. Igaz, az utóbbit nem a vallás, hanem a chászidabb zsidók nem vették jó néven. Nem tudtam a szereplés alól kibújni, már azért sem, mert nekem kellett a szólót énekelnem. Miután apám megbeszélte templomunk rabbijával, az nagy nehezen hozzájárult. Más kiút nem volt. Az ének a zsidók babilóniai fogságáról szólt.

Valamivel távolabb ismét felsikoltott valaki. Már későre járhatott, és én még mindig nem aludtam. Igen, aludni kell, próbáltam győzködni magamat. Nem szabad reggel fáradtan ébrednem, mert akkor nem bírom majd az erőltetett gyaloglást. Ugyanakkor féltem elaludni, féltem a lidérces, rossz álmoktól. Végül az nyugtatott meg, hogy családomat életben tudtam, és lassan elaludtam.

Nagyon mélyen aludhattam, mert a mellettem lévő Klein alig tudott fölébreszteni. Hosszan ütögette a vállamat, míg végül kidugtam a fejemet a pokróc alól. Alig pakoltam össze a holmimat, máris felhangzott őreink durva felszólítása az indulásra. A menet elindult, de többen a mezőn maradtak. Azt hittem, hogy majd utánunk jönnek. Már mintegy kilométert gyalogoltunk, amikor a távolból sorozatlövések hangja ütötte meg a fülemet. Egész testemben megremegtem. Az első pihenőben tudtuk meg,

hogy azokat a bajtársainkat mészárolták le, akik ott maradtak a legelőn, mert nem volt már erejük velünk jönni.

Pokoljárásunk harmadik napján egy hosszan elnyúló, beláthatatlan fenyőerdő mellett vezetett az út. Láttam, hogy a sor eleje balra kanyarodik, és elnyeli őket az erdő. Hamarosan mi is rátértünk arra a földútra, amely a sűrű fenyőerdő belsejébe vezetett. Jó volt beszívni a fenyőfák friss illatát. Néhány száz méter után egy szögesdrót kerítéssel körülvett terephez értünk. A kaputól jobbra egy fából ácsolt őrház emelkedett, amelynek ajtajában egy magas rangú SS-tiszt állt két géppisztolyos SS-katona kíséretében. A kaputól nem messze sok kicsi fenyőépület látszott. Valamennyi új volt, az erdőből kivágott fából készülhettek. Tovább menve egy óriási tisztásra értünk, amelynek közepére egy harminc-negyven méteres fabarakkot építettek. Nem messze tőle már több százan várakoztak. Besoroltunk a többiek mellé és vártuk, hogy megérkezzen a transzport hátramaradt része. Közben nagy számú SS katona is érkezett. Többen farkaskutyát vezettek pórázon. Amikor már mindannyian együtt voltunk, a katonák ötös sorokba állítottak bennünket, majd elkezdődött a számlálás. Egy-egy feljajdulás jelezte, hogy a sorba állítás elég durván zajlott.

A háromnapos halálmenet, az úton átélt szörnyűségek kimerültté, fásulttá tettek mindenkit. Engem nem gyötört annyira a fizikai fáradtság, az éhség. Hála a sarjadó zöld növényzetnek, Kleinnel folyamatosan gondoskodni tudtunk „élelemről". Csalánt és csigákat szedtünk, néhányszor még repcéhez is hozzájutottunk. A pihenőkben megfőztük, és bár se só se zsír nem volt, mégis jóízűen ettük meg. Hogy kitől eredt az ötlet, azt nem tudom, de tény, hogy valaki elkezdte, és egy idő után mindenki utána csinálta.

Az egyik pihenőben, nem messze valamelyik falutól, a fűre ülve valami keménységet éreztem. Azt hittem egy kődarab, de amikor el akartam dobni láttam, hogy a földből kiálló fehér színű valami, a végén apró, zöld levelecskékkel nem más, mint torma. Aki csak a közelünkben volt, a földet túrta az értékes táplálékért. A torma keserű és csípős volt, égette kiszáradt nyelvünket és a gyomrunkat is, de megettük.

Fáradtak voltunk mindannyian, s mindenki azt leste, hogy tudna valami élelemhez jutni. Bár volt már zöld vegetáció, de egyre kockázatosabb volt a sorból kilépni, mert kísérőink rögtön közénk lőttek. Egy alkalommal magam is átéltem ennek borzalmát, amikor mellettem süvített el a lövedék. Akkor megfogadtam, hogy többé nem kockáztatok. Az eset menetelésünk második napján történt egy repceföld mellett. Klein, akinek jártányi ereje sem volt, riadtan kiabált utánam, amikor felhangzott a fegyverropogás. Arca falfehér lett a félelemtől, attól tartott, hogy odaveszek. De szerencsésen visszaérkeztem. Elosztottam a repcét, és jóízűen falatoztunk. Klein csak lassan tudott megnyugodni, szemében sokáig bujkált még a félelem.

Harmadnap a déli pihenő után feltűnt, hogy nem ropognak a fegyverek.

– Figyelj csak – szóltam a barátomnak –, már nem lehet lövéseket hallani. – Klein először bambán nézett rám, mint aki nem érti mit mondok. Csak amikor megismételtem felfedezésemet, akkor jött rá, hogy tulajdonképpen miről van szó. Mintha gondterhelt arca kissé megenyhült volna.

– Akkor talán megmaradok – mondta félig viccesen, félig komolyan –, mert bevallom neked, már nagyon fáradt vagyok és alig bírom a gyalogolást.

– Ne beszélj butaságokat – próbáltam vigasztalni – majd csak kipihened magad valahogy. – Nem szabad elhagynunk magunkat – folytattam azon igyekezve, hogy hangom határozott legyen

– mert ha elhagyod magad, akkor mindennek vége. – Örömmel láttam, hogy biztató szavaim jó hatást tesznek rá.

– Igazad van, – mondta – nem szabad elhagynom magam. – Így baktattunk egész délután a fenyőerdőig. Akkor még nem tudtuk, hogy ez a végállomás.

Amikor megérkeztünk a fenyves mélyén épült táborba, némileg megnyugodtam. Az a tény, hogy végre fedél lesz a fejünk felett, egy csöpp reményt adott. Másrészt az SS-ek brutalitása félelemmel töltött el. A sorakozó és a népszámlálás után a barakkokba vonultunk.

Új szálláshelyünk hosszú és főleg sötét volt. Csak a két méter magasságban lévő szűk ablaknyílásokon áradt be némi fény. Mivel nem volt beüvegezve, a szél szabadon járt ki-be rajta. A csupasz, ledöngölt földre telepedtünk Kleinnel a bejárattól balra, a fal mellé. Csak később derült ki, hogy milyen jó helyet választottunk. Akik későbbi transzportokkal érkeztek, azoknak már csak a barakk közepén jutott hely, ahol egymás hátának támaszkodva, térdüket felhúzva tudtak csak elhelyezkedni. Így aludtak éjjel is. Bár mi is szűkösen fértünk el, de legalább a lábunkat ki tudtuk nyújtani. Amikor végre mindenki elhelyezkedett, barakkonként sorakozót rendeltek el. Egy magas, vállas, viszonylag jó bőrben lévő ember közölte velünk, hogy ő a barakkparancsnok, és kér mindenkit – a saját érdekünkben – kövessük utasításait és viselkedjünk fegyelmezetten. Megszámolt bennünket, majd kijelölt négy embert, akikkel a konyhára ment élelemért. Csendben várakoztunk. Voltak olyanok, akik a fenyőfa törzsét kaparták. Amikor megkérdeztem a mellettem levőt, miért teszi, azt válaszolta, hogy cigarettát sodor belőle. Én is dohányos voltam, meg is próbáltam, de csöppet sem ízlett. A füstje csípős volt és fojtogatott.

Sokáig várakoztunk, és türelmetlenkedni kezdtünk, mert láttuk, hogy a mellettünk lévő barakkokba már viszik a kondérokat. Amikor végre megérkeztek, csak négyen voltak. Az egyik kannát Länger Laci cipelte, arca falfehér volt. Hiába kérdeztük, hová tűnt az ötödik társuk, mi lett vele, nem válaszolt. Csak lehajtott fejjel, szomorúan osztotta a híg, fekete répalevest. Ahogy megkaptuk, siettünk vissza a helyünkre, hogy minél előbb megihassuk.

A barakkban már olyan sötét volt, hogy az orrunk hegyéig is alig láttunk. Sietve elővettem hátizsákomból a pokrócomat, jól betekertem magam és lefeküdtem. Már majdnem elaludtam, amikor szomszédaim arról kezdtek sugdolózni, mi is történt az ötödik bajtársunkkal.

– A konyhánál már többen várakoztak – mesélte súgva szomszédom –, hogy megkapják a kannákat. Amikor a mieinkre került a sor, és beléptek a konyhát elkerítő kerítés kapuján, Fischer – mert így hívták – meglátott a földön egy csontot. Odaugrott, hogy felvegye, de ott termett egy SS, és a helyszínen agyonlőtte. Majdnem úgy volt, hogy büntetésből az egész barakk nem kap enni, – folytatta szomszédom – de végül is Länger kikönyörögte. Ezért kellett nekünk oly sokáig várakoznunk. – Egy darab csontért? – futott végig rajtam a hideg. De ez még csak a kezdet volt. Ennél sokkal nagyobb kegyetlenségeknek is szemtanúja lettem a gunzkircheni pokolban.

Nagyon sajnáltam szegény Fischert, aki pedig elég jól bírta a gyaloglást, a viszontagságokat. Egy darab csont miatt kellett meghalnia. Már nem tölthette velünk az éjszakát. A gyerekkorom jutott eszembe. Anyám lefekvés után odajött hozzám, és velem együtt *krismelájnolt*, azaz ő is elmondta azt az esti imát, amelyben kértem a Mindenhatót, adjon nyugodt éjszakát és egészséget az ébredéshez. Most, hogy annyi idő után először éreztem fedelet a fejem fölött, elmormoltam az imát. Szinte éreztem amint anyám az ágyam fölé hajol és gyengéden megcsókolja homlokomat. Így aludtam el.

Borús, hideg volt a reggel. Csak az ablaknyílásokon szűrődött be némi szürke fény. Alig tudtam megmozdulni, oly szorosan feküdtünk egymás mellett. Az egyik oldalamon Klein, a másikon Hirsch, aki az este elmesélte szegény Fischer szomorú esetét. Hirsch Győr környékéről származott. A középkorú, valamikor jómódú hentes már négy éve volt munkaszolgálatos.

A hátamon feküdtem s néztem a velem szemben lévő ablaknyíláson át a sötét felhőket, ahogyan a szél tovább sodorta őket. Milyen jó lenne – gondoltam szinte sóvárogva – egy jó, kiadós eső. Most már fedél alatt vagyunk és ha esne, talán egy kis ivóvízhez jutnánk. Szörnyen gyötört a szomjúság.

Eszembe jutott, hogy *sömini áctereszkor* (nyolcadik napi záróünnep) a kántor mily szépen fohászkodott a *gesem* imában Istenhez esőért, hogy aztán belefoglaljuk a mindennapi imába a tizennyolc áldás közé és egészen Peszáchig mondjuk: „Ő fúvatja a szelet és hullatja az esőt". Az eső, a víz az élet nélkülözhetetlen része, nem csak az emberi szervezetnek, de minden más élőlénynek és növénynek is. Csendben néztem ki a felhőkre, és magamban mormoltam az imát. Mikor is volt utoljára, amikor imádkoztam? Igen, Füleken, ahol mindennap volt *minyen* (férfiakból álló gyülekezet). Amikor már az egész század együtt volt a faraktárban, Krämmer istentiszteletet tartott. Én is eljártam imádkozni. A keret legénysége nem akadályozta a szertartást. Sőt! A *Jóm Kippúr* előtti napon a törzsőrmester odaszólt a tizedesnek.

– Mondja a szakácsnak, főzzön dupla adagot, hadd lakjanak jól a fiúk, mert holnap nem esznek, egész nap böjtölniük kell.

Végre a két szomszédom is megmozdult, így felkelhettem. Kimentem a barakk elé, hogy egy kicsit szétnézzek. Már többen fenn voltak. Mielőtt elindultam volna, megnéztem, hányas ba-

rakkban vagyok. Olyan egyformák voltak, hogy könnyen el lehetett tévedni köztük. A következő, hatos barakkban nők voltak. Távolabb hosszú sort láttam az egyik épület végénél. A falusi „budihoz" hasonló latrinára vártak. Volt aki nem bírta visszatartani, és a földre vizelt. Visszasiettem a többiekhez, hogy beszámoljak felfedezésemről.

A barakk bejáratához érve Länger hangját hallottam.

– Fogjátok meg a halottakat, és vigyétek, ahová mondtam.

– Milyen halottakról van szó? – kérdeztem a hozzám legközelebb álló férfitól.

– Az éjjel tízen meghaltak. Már az úton nagyon betegek voltak, de bajtársaik végig támogatták őket, és a sorok között bujtatva behozták a barakkba.

Halott bajtársaink látványa iszonyattal töltött el. Mintha nem is emberek, hanem csontvázak lettek volna. Arccsontjaikat vékony szürke bőrréteg takarta csupán. Volt köztük olyan, akinek a cipője hiányzott, másokról a kabát. Lehunytam a szemem. A barakkban Kleint a földön ülve találtam. Szomorúan meredt maga elé.

– Amikor te felkeltél és elmentél, a többiek is kezdtek ébredezni. Először a barakk mélyéről hallottam, hogy valaki felkiált. „– Mi van Sanyi, miért nem szólsz?" – Felálltam, hogy megnézzem, mi történt. Egy velünk egykorú fiú hajolt egy idős ember fölé, s rázta, de nem mozdult. „– Hiába rázza már, meghalt." – mondta mellettem valaki. Alig múlt el néhány pillanat valaki ismét kiabálni kezdett: „– Gyertek, segítsetek, nem mozog... " Be szerettem volna tapasztani a fülemet, hogy ne halljam a jajongást. – Leültem a barátom mellé, s hogy eltereljem gondolatait, elmeséltem, mit láttam. Majd másra tereltem a szót, hogy lekössem a figyelmét, de láttam, nem tud szabadulni a látottaktól, az imént átélt szomorú esettől.

A tetőre potyogó esőcseppek koppanása szakította meg beszélgetésünket. Mind sűrűbben koppant, majd megeredt az eső, mintha dézsából öntötték volna.

– Végre esik! – kiáltottam fel. – Siess, vedd elő a csajkádat, és töltsük meg vízzel kulacsainkat. – Többen is követték példánkat, és csajkáinkat, kulacsainkat az eresz alá tartva megtöltöttük. Mohón ittuk a vizet. Nem volt túl meleg az idő, de hirtelen bizarr ötletem támadt. Visszamentem a barakkba, ledobtam ruháimat, majd anyaszült meztelen az eső alá álltam. Nem telt bele néhány perc, ott toporgott az esőben egy csomó pucér férfi. Élveztem, ahogyan a hideg eső végigcsurog sovány testemen. De ahogy másokra néztem elborzadtam. Tehát így nézek ki én is? Csurom vizesen futottam vissza a barakkba, elővettem a hipisen megmentett törülközőmet és jól ledörzsöltem a testemet. Nagyon jól esett a „fürdő", szinte újjáéledtem. Klein is megjegyezte:

– Nagyon hiányzott ez az eső, de szerencsénk volt, hogy nem az úton kapott el. – Csak dél körül tisztult ki újra az ég. A nap is előbújt a vonuló felhők mögül. Az elkövetkező napokban többször is esett az eső, én majd minden alkalommal lemosakodtam, mert éreztem, hogy jót tesz.

Délben Länger, a barakkparancsnok sorakozót rendelt el, és utasítást adott, hogy valaki számolja meg a gyengélkedőket. Huszonöten voltak. Länger felvezetésével négyen elmentek a konyhára. Most nem kellett olyan sokat várakozni mint tegnap este. Rövidesen megjöttek a kondérokkal – kenyeret ez alkalommal sem hoztak. Kiosztották a répalevest. Lestük egymás csajkáját, hogy kinek úszik a levese tetején több répa. Irigykedtünk, ha netán valakinek egy-két szállal több volt. Gondolni sem mertem volna, hogy ilyen mélyre tud süllyedni az ember. Pedig soha nem voltam irigy. Ha anyám valami süteményt készített és elosztotta közöttünk, soha nem néztem, ki kapja a nagyobbik részt. Nem jutott eszembe ilyesmi soha az iskolában sem; ott is mindig

megosztottam tízóraimat azokkal, akikről tudtam, hogy szegények.

A nap melegen sütött. A barakknak támaszkodva kanalaztam a levest. Nem ittam meg egyszerre, mert azt akartam, hogy tovább tartson. Élveztem az arcomat simogató napsütést, és szárítgattam átnedvesedett ruhámat. Egyre többen betegedtek meg közülünk és egyre több volt a halott. A köztünk lévő orvosok gyógyszerek, eszközök nélkül nem tudtak segíteni. A legtöbben tífuszban betegedtek meg, de mint az orvosoktól megtudtuk, a skorbut is sok áldozatot szedett.

Az egyik délután megérkezett a második transzport is szörnyen elcsigázva. Látszott rajtuk, hogy nagyon kimerültek a meneteléstől. Miután felsorakoztatták őket, elvezették a barakkokhoz, amelyekben már mi is elég szűken voltunk. Vagy száz ember préselődött be közénk. Klein is, én is amennyire lehetett összehúztuk magunkat, hogy az újonnan jötteknek helyet csináljunk. Sajnálkozva néztem őket, miközben én magam is sajnálatra méltó voltam.

Velünk szembe négy, különböző korú budapesti fiú került. Megvártam, míg kifújják magukat, majd kérdések özönével árasztottam el őket. Tudni szerettem volna, hogy mi van a barátaimmal, hogy ők mikor jöttek el, és hogy az ő gyaloglásuk is a mi „halálmenetünkhöz" volt-e hasonló? A legidősebb közülük, egy Szántó nevezetű – végzett jogász – elmondta, hogy amikor a mi csoportunkat sorakoztatták és elvitték, azt híresztelték, hogy a nagy lágerbe visznek, és elgázosítanak bennüket, majd a krematóriumokban elégetnek. Abból is erre következtetett, hogy miután minket elvittek, éjjel-nappal üzemelt a krematórium. Olyan variáció is felmerült, hogy az egész lágert kiürítik, mivel a front egyre közelebb ért. De aztán semmi sem történt a további evakuálást illetően. Útjuk szörnyű volt, minden lemaradozót

kegyetlenül agyonlőttek és ez a sors várt a sorból kilépőkre is. Nagyon sokan betegedtek meg tífuszban. Ők még nem kapták el, de Deutsch Robi – mutatott az egyik mellette ülő fiúra – nincs valami jól. A hosszú utat végig holttestek szegélyezték.

– Csak a Deutsch-csal ne legyen semmi baj – mondta eltűnődve Szántó. Neve hallatára Deutsch ránk nézett és láztól fényes szemével hálásan tekintett Szántóra, aki így folytatta:

– Bennünket még az eső is elkapott néhányszor, szerencse, hogy nem éjjel, így a napsütésben megszáradtak a ruháink. Még nagyon sokan maradtak Mauthausenben, többezer ember.

Vajon mi lehet Vajdával és Pickkel? Ők is ezzel a csoporttal jöttek? Milyen jó lenne velük találkozni. – meditáltam magamban. – Jó lenne látni régi századtársaimat is, de eddig egyikkel sem találkoztam.

Ezután Szántó tett fel kérdéseket. Érdeklődött az itteni körülményekről, utunkról, a bánásmódról. Elmondtam mindent, amit én magam éltem át és amikről a pihenőkben másoktól hallottam. Beszéltem megérkezésünkről és Fischer haláláról is. Nem titkoltam azt sem, hogy naponta tucatjával halnak meg az emberek, főleg tífuszban.

– Meddig lehet ezt kibírni? – tette fel magának a kérdést Szántó, miközben a semmibe meredve csontos kezével végigsimította fekete borostával benőtt állát.

– Ki kell bírni! – mondta rám tekintve határozott hangon. – Igen, ki kell bírni! – ismételte meg, és ökölbe szorította csonttá soványodott kezét, amely teljesen elkékült.

Az ég majd mindennap hullatta áldását. A tífuszjárvány igen nagy méreteket öltött, és a halottak száma egyre nőtt. Az SS-parancsnok a gyengélkedőkkel szállíttatta el a tetemeket. A tábortól kissé távolabb megásatták velük a tömegsírokat, és miután a testeket a sírba helyezték, az SS katonák velük is végeztek. Így nem maradt szemtanú.

A háború után nehéz volt a fenyőerdőben szétszórt tömegsírokat megtalálni. Csak néhányat sikerült kiásni, és az ott talált 1127 koponyát először a gunzkircheni magyar emlékműnél temették el, majd amikor az erdő magántulajdonba került, az emlékművet átvitték a mauthauseni tábor, az egykori tizenkilences barakk helyére. A koponyákat exhumálták, és ott helyezték örök nyugalomba. A volt gunzkircheni láger bejáratánál 1945-ben az osztrák kormány emlékművet állíttatott fel, hogy emlékeztesse a felnövekvő generációkat arra, hogy abban a romantikus erdőben 1945 tavaszán többezer zsidó vált a féktelen német fasizmus áldozatává.

Furcsa zajra ébredtünk fel az egyik éjjel. Mintha vadállatokat szabadítottak volna ránk, úgy özönlöttek be a barakkba rajtunk végigtaposva, számunkra ismeretlen emberek. Többen majomügyességgel felkapaszkodtak a tetőt tartó gerendákra, és ott helyezkedtek el, miközben furcsa, a farkasüvöltéshez hasonló hangokat hallattak. Kiabálás és jajgatás keveredett üvöltésükbe. Több embert agyontapostak a tehetetlenül fekvő betegek közül. Az egyik közeli szomszédunktól tudtuk meg, hogy akkor éjjel érkezett meg a harmadik transzport Mauthausenből, akikhez már több, mint öt éve raboskodó lengyeleket is csatoltak. Ők is zsidók, és különböző lágerekből kerültek Mauthausenbe. Teljesen elvesztették emberi mivoltukat. Szinte elállatiasodtak a több évi szenvedés és hányattatás alatt.

A zaj lassan lecsendesedett és már csak itt-ott lehetett hallani fájdalmas nyögéseket. Végül csönd lett. Nagy nehezen sikerült elaludnom. Rosszat álmodtam.

Egy hatalmas mezőn feküdtem. A fűben körülöttem színes lepkék röpdöstek, az ég ragyogó kék volt. Egyszerre csak lódobogást hallottam. El akartam menekülni, de a lovak rámtapostak, eltiportak. Az egyik patája a fejemet találta el. Erre ébredtem. Már

virradt. Néztem a tetőgerendán alvó, csíkos ruhás lengyeleket. Volt, aki hason feküdt, csontkarjai úgy lógtak a levegőben, mintha élettelenek volnának. Sajnáltam őket. Iszonyatos lehetett az az öt év, amit pokolibbnál pokolibb helyeken töltöttek. Az is csodának számított, hogy egyáltalán életben maradtak.

Az eső elállt, de a barakkok között a föld nem tudta magába szívni a lehullott csapadékot. Rohadás és vizelet szaga keveredett a levegőben. Bűz lepte el a barakkok belsejét és a tábor egész területét. Napról napra rosszabbra fordult a helyzet. Erőnk a végéhez közeledett. Szántó és én is tartottuk a lelket barátainkban, de már mi is az összeroppanás szélén álltunk. A zsúfoltság és a tífusz terjedése miatt naponta több százan haltak meg. Éjjel alig lehetett aludni a jajgatások és a förtelmes bűz miatt. A hangulat nagyon rossz volt a szinte teljesen kilátástalan helyzetben.

Ekkor váratlan esemény történt, ami új reményt adott. Az egyik délelőtt megjelent Länger és kért húsz önként jelentkezőt munkára. Természetesen senki nem állt fel, egyrészt mert mindenki nagyon le volt gyengülve, másrészt voltak, akik tudták, hogy azokat a gyengélkedőket, akiket elvittek munkára agyonlőtték. Länger ismerte vonakodásunk okát. Biztosított bennünket, hogy nyugodtan jelentkezhetünk, és ha bármelyikünknek csak a haja szála is meggörbül, akkor rajta torolhatjuk meg azt. Lassan összeállt a csapat és elindultak a konyha irányába. Megindultak a találgatások. Olyan félelemben éltünk, hogy senki sem tudott jóra gondolni. Mintegy negyedóra elteltével láttuk, hogy a barakk-parancsnokokkal az élen jönnek vissza az emberek kartondobozokkal a kezükben. Álltunk és néztünk csodálkozva. Nekem még a szám is tátva maradt, hisz mindenre számítottam, csak erre nem. Végre megjelent Länger is a húsz fő kíséretében. A csomagokat a barakk bejáratánál helyezték el. Amikor mindannyiunkat sorba állítottak, Länger tartott egy rövid beszédet, amiben elmondta, hogy a csomagokat a Nemzetközi Vöröske-

reszt küldte, és a lágerparancsnok hozzájárult azok kiosztásához. Minden huszonöt ember kap egy csomagot. Ámulva hallgattuk a hihetetlennek hangzó szavakat. A véletlen úgy hozta, hogy a mienket Szántó kapta kézhez és csoportunk úgy döntött, hogy ő ossza el annak tartalmát. Kiterítettünk egy pokrócot, körülálltuk és kissé türelmetlenül vártuk, hogy mi kerül elő a dobozból. Szántó végre feltépte a tetejét, és láthatóvá vált a sok finom, ínycsiklandozó édesség.

Arra gondoltam, hogy együltő helyemben meg tudnám enni az egészet. Gyerekkorom óta nagyon édesszájú voltam. Mindig figyelmeztetni kellett, hogy ne faljam föl az egész családnak készült süteményt.

Rengeteg minden volt a dobozban. Csokoládé, keksz, püspökkenyér, de volt üveges lekvár, méz és ki tudja még hányféle finomság. Láttam Szántó arcán, hogy azon töpreng, hogyan oszthatná el igazságosan a nem várt ajándékot.

– Vegyétek elő a csajkátokat és rakjátok le a pokrócra! – Amikor ez megtörtént, elővette a hipiseken átmentett bugylibicskáját és először a szilárd édességeket osztotta el. Nem gondolta volna, hogy ilyen nehéz feladat vár rá. Huszonnégy kiéhezett ember árgus szemekkel figyelte minden mozdulatát, vigyázva, nehogy valakinek egy milligrammal is több jusson. Ezután az üvegeket nyitotta ki, és mindenkinek tett egy kanállal a csajkájába. Mivel Szántó a maga csajkájába tett utolsónak, megszavaztuk, hogy az üvegre ráragadt lekvár az övé legyen. Ő ránézett a még mindig gyengélkedő Deutsch barátjára és odanyújtotta neki a szinte már üres üveget. Deutsch szétnézett, de miután látta biztató tekintetünket, elvette.

Voltak olyanok, akik mint éhes tigrisek kaptak a zsákmány után, s meg sem várva, hogy a helyükre érjenek, magukba tömték az egészet. Nem csodálkoztam ezen, hisz óriási önfegyelem kellett ahhoz, hogy annyi éhezés után valaki ne azt tegye. Én másképp csináltam. A lekvárral és a mézzel kezdtem. Fogtam a

kanalam, belemártottam a csajkába, óvatosan kivettem és lenyaltam. Amikor a csajka kiürült, számhoz emeltem és kinyaltam a falához tapadt maradékot, vigyázva, hogy ne vesszen kárba egy csepp sem. Ezután került sor a többire. A csokoládét hagytam a végére. Leírhatatlan érzés volt. Minden falatnál felidéztem, hogy mikor is ettem utoljára ezt vagy azt. Arra törekedtem, hogy minél tovább tartson.

Igaz, világ életemben nagyon becsültem az ételt. Soha nem fordult elő, hogy azt, amit az anyám a tányéromba rakott, ne ettem volna meg. Ez így volt a háború előtt és így van ma is, annak ellenére, hogy megengedhetném magamnak a válogatást. Erre próbáltam rászoktatni gyerekeimet és unokáimat is.

Miután alapos gondossággal kinyaltam a csajkámat, elővettem kulacsomat, és nagyot húztam a kissé már megposhadt esővízből. Keserű volt és bűzlött, de annyi édesség után nagyon megszomjaztam.

Alig egy órával később éreztem, hogy rohannom kell. Szerencsémre még idejében a latrinához értem. Szörnyű volt érezni, hogy annyira legyengültem, hogy testem így leromlott. Szervezetem nem volt képes még azt a minimális adagot sem feldolgozni, és az étel csak keresztül szaladt rajtam. Nem szabad elhagynom magam – gondoltam, miközben a latrinán ültem. Szemben velem hullahegyek tornyosultak. A látvány lehiggasztotta optimizmusomat. Amikor visszamentem a barakkba, láttam, hogy sokan kerültek hozzám hasonló helyzetbe; nagy volt a jövés-menés.

Este lefekvés után kis csoportokban tárgyaltuk az újabb fejleményeket. Engem főleg az lepett meg, hogy a lágerparancsnok engedélyezte a csomagok kiosztását. Nagyon szorulhat a hurok

a németek nyakán – gondoltam – ha ezt megtette. Egy biztos, a szövetséges csapatok nem lehetnek már túl messzi, ha Mauthausent evakuálták – morfondíroztam tovább. Gondolataimat megosztottam Szántóval és Kleinnel is, akik egyetértettek velem. Megbeszéltük, hogy most már mindenképpen ki kell bírnunk, hiszen nem lehet már messze felszabadulásunk.

Néhány nap múlva egyre közeledő repülőgép zúgására lettünk figyelmesek. Azt hittük, német gépek indultak támadásra. Tévedtünk, amerikaiak voltak. Nem szálltak túl magasan, így tisztán kivehető volt felségjelzésük. Ahogy néztem, észrevettem, hogy fekete pontok zuhannak ki belőlük. Önkéntelenül behúztam a nyakamat, mert azt hittem, bombák. De nem hallottam a bombázáskor szokásos süvítő hangot, így ismét az ég felé pillantottam és a lélegzetem is elállt a látványtól. A bombának hitt pontok katonák voltak; egyre több hófehér ejtőernyő nyílt ki a napsütötte égen. Az egyik tőlünk alig száz méterre esett le. Néhány lövést is eldördült. A mellettem álló Kleinre és Szántóra néztem. Éreztem, ők is ugyanarra gondolnak mint én; eljött a szabadulásunk napja. Már csak az volt a kérdés, mikor érnek oda. Mindenkin úrrá lett az izgalom. Ekkor SS-katonák jelentek meg, és mindenkit betereltek a barakkokba. Legnagyobb meglepetésünkre nem lőttek közénk.

Az éjszaka csendes volt. Néha-néha rövid, géppisztolyból leadott sorozatok kattogását lehetett a távolból hallani, aztán hosszú, néma csend.

Reggel korán ébredt majd mindenki. Az éjszaka ismét nagyon sokan haltak meg. Először nem mertük elhagyni a barakkot, de a bátrabbak lassan kimerészkedtek. Miután szétnéztek, azzal a hírrel jöttek vissza, hogy nem láttak sehol egyetlen SS-katonát sem. Akkorra már mások is kint kószáltak, sőt egyesek a konyháig és még azon túl is jártak. Ők arról számoltak be, hogy láttak néhány SS-katonát. Kupacokba gyűlve tanácskoztunk arról, hogy mit tegyünk. Länger azt tanácsolta, hogy maradjunk nyug-

ton, megpróbál tájékozódni a parancsnokságon. Azzal elment. Akkor láttam őt utoljára. Hogy mi történt vele, senki sem tudta.

Azon a napon elmaradt a répaleves, a konyha bejáratát nagy lakat őrizte. Behúzódtunk a barakkokba és vártunk. Késő délután a kapu irányából dübörgést hallottunk, majd közvetlenül utána óriási üdvrivalgás hallatszott. Ahányan voltunk, mind a barakk ajtajában tolongtunk. Amerikai katonák érkeztek harckocsin. Körülöttem bajtársaim üvöltöztek, ordítoztak, sapkájukat hajigálták. Mindenki az érkezőket üdvözölte. Csak álltam és néztem. Hol a barátságosan integető katonákat, hol a harckocsin virító nagy, ötágú fehér csillagot, és nem akartam hinni a szememnek. Igen, szabad vagyok, felszabadultam és élek. Megtöröltem nedves szemem. Halkan elmondtam egy imát: „Áldással Te, Örökkévaló Istenünk, a világ királya, aki éltetett minket és fenntartott és megérette velünk ezt az időt!"

Újra a felszabadítókra néztem. Vajon nemcsak álmodom? Nem csupán a képzelet űz velem csalfa játékot? Nem... Nem... ez a valóság. Itt állnak mellettem barátaim, Klein és Szántó. Mindhárman örvendünk, hogy megmentettek a további szenvedésektől, pedig már nagyon közel álltunk a pokol kapujához.

Szabad vagyok, igen szabad, és ezt az érzést igazán csak az képes felfogni, aki ettől meg volt fosztva, aki élt már rabságban. Szüleim biztosan otthon vannak már, és minden pillanatban várják, hogy én is betoppanok. Biztos voltam abban, hogy ők is rám gondolnak. Hittem a telepátiában, ebben a megfoghatatlan erőben. Rabságom ideje alatt sokszor éreztem, hogy apám valahol a messzeségben rám gondol, és azért fohászkodik, hogy viszontlásson. Ez éltetett, ez segített elviselni szörnyű helyzetemet, szinte kilátástalannak tűnő sorsomat. Talán ők már otthon vannak és várnak engem is. Hányszor álmodtam meg a boldog viszontlást.

Olyan érzésem támadt, hogy kiszalad lábam alól a talaj, az ájulás környékezett. Visszamentem a barakkba. Néhányan felkönyököltek és érdeklődtek, mi történt, mitől olyan nagy a lárma odakint. Amikor elmondtam, hogy a láger felszabadult, többen sírva fakadtak. Megpróbáltak feltápászkodni, hogy kimenjenek és ők is részt vegyenek az ünneplésben, de visszahanyatlottak a földre. Betegek voltak, annyi erejük sem volt, hogy lábra álljanak.

Már sötétedett, amikor Klein és Szántó bejöttek a barakkba. Amikor megláttak, szinte egyszerre kérdezték

– Csak nincs valami bajod?

– Nincs – válaszoltam –, csak tudjátok, kissé megszédültem ettől a régen várt s hirtelen jött boldogságtól. – Megnyugodtak, és elmondták az újabb híreket.

Az SS-ek elmenekültek, csak hárman maradtak, a parancsnok és még két tiszt. Ők mentek fehér zászlóval az erdő széléig az amerikaiak elé. Ennek köszönhető, hogy ránk találtak, mert erről a táborról az amerikaiaknak nem volt tudomásuk. A parancsnok és a két tiszt megadta magát.

A háború után néhány évvel olyan hírek terjedtek, hogy a gunzkircheni tábor alá volt aknázva. A parancsnok azt az utasítást kapta, hogy a lágert meg kell semmisíteni, ha az ellenséges csapatok túl közel érnek, azaz fel kell robbantani. Ezt a parancsot ő nem hajtotta végre. Bizonyára látta a háború kimenetelét, és tudta, ha ezt megteszi, nem kerülheti el a felelősségre vonást, a súlyos büntetést. Arról is hallottam, hogy egy ideig ő volt Wels város polgármestere.

Hogy hová lett a többi SS, nem derült ki. Ők már előző nap megléptek.

– Hol maradtatok ilyen sokáig, kérdeztem tőlük. – Láttam, hogy arcuk elkomorul, majd Szántó kezdett az elbeszélésbe.

– Távolabb zajt hallottunk és elmentünk, hogy megnézzük, mi történik ott. Először azt hittük, hogy bujkáló SS-eket fogtak el. Amikor közelebb értünk, akkor láttuk, hogy rabtársaink egymást taposva rohamozzák az élelmiszerraktárat. Akik hozzájutottak, úgy tömték magukba az élelmet, mint az állatok. Mások egymás kezéből tépték ki a kenyeret, a konzerves dobozokat. Voltak akik összeestek, annyira teleették magukat.

– Szörnyű látvány volt – mondta Klein. – Nem borzasztó ez a szabadság hajnalán? Amikor végre élhetünk.

– Mi nem mentünk oda, nem hoztunk semmit – folytatta Szántó. – Ő akart – nézett Kleinre –, de én nem engedtem.

– Csak nektek akartam valamit szerezni – mondta kissé elszégyellve magát barátom, s sírásra görbült a szája.

– Sose törődj vele, most már biztosan lesz mit ennünk – vigasztaltam. Megbeszéltük, hogy az éjszakát még ott töltjük, mivel később járt, s kockázatos lett volna elindulni az ismeretlenbe.

Csend volt a barakkban. Mindenki el volt foglalva a saját gondolataival. Amikor lehajtottam a fejem hátizsákomra és fejemre húztam a pokrócot, nem tudtam másra gondolni, minthogy viszontláthatom szüleimet. Az, amiről addig csak álmodoztam, közelségbe került. Magam elé képzeltem a viszontlátás pillanatát, amikor annyi szenvedés után ismét magamhoz ölelhetem őket. Így aludtam el a szabadság első éjszakáján, várva a reggelt, hogy útnak induljak, haza a családomhoz, szeretteimhez.

Korán ébredtem. Amikor kinyitottam a szemem, nem tudtam hol vagyok. A többiek már összehajtogatták pokrócaikat, vidáman cseverésztek. Akkor kezdtem felfogni, hogy tulajdonképpen mi is történt. Hogy nem vagyunk már rabszolgák, szabadok vagyunk és hazamehetünk. Felálltam.

– Nos, készen álltok az indulásra? – kérdezte Szántó. Magabiztosság, határozottság csengett a hangjában.

– Igenis – válaszoltuk szinte kórusban és elindultunk a fenyőből ácsolt barakkok mellett a kijárat, a szabadságunk felé.

Az erdőben megcsapott a friss tavaszi levegő illata. Előttünk már többen baktattak az ismeretlen úton. Senki sem tudta merre, hová kell menni. Nem találkoztunk senkivel, aki útba igazított volna. Hihetetlen volt, hogy oda mehetek, ahová akarok. Haza az otthonomba, hogy minél előbb lássam szeretteimet. A szabadság erőt adott. Mégsem tudtam magam teljesen beleélni. Minden olyan hihetetlennek, valószínűtlennek tűnt. Az, hogy szabad vagyok, és ezt már többé senki sem veheti el tőlem.

A nap előtűnt a távoli dombok mögül, sugarai végigpásztázták a májusi tájat, simogatták elnyűtt arcomat. A felkelő nap irányába, kelet felé tartottunk mindannyian. Több órás gyaloglás után egy útkereszteződéshez értünk. Az út jobb oldalán hatalmas legelő terült el. Elhatároztuk, hogy lepihenünk. Milyen más érzés volt elnyúlni a fűben, magunkba szívni friss illatát.

Szántó úgy döntött, hogy a balra vezető úton megy tovább, mi egyenesen folytattuk utunkat. Hosszan búcsúzkodtunk, hisz a néhány hét alatt amit együtt töltöttünk, nagyon közel kerültünk egymáshoz. Megfogadtuk, hogy Budapesten találkozunk. Mindannyiunk szeme megtelt könnyel. Kleinnel sokáig néztünk a távozó után, míg el nem tűnt a kanyarban. Rövid ideig még pihentünk, majd mi is elindultunk. Alig mentünk egy kilométert, amikor egy autó tűnt fel az úton. Egy dzsip volt és nagy sebességgel közeledett felénk. Elhatároztam, hogy megállítom és segítséget kérek. Intettem és az autó mintegy tíz méterre tőlünk leállt. A volánnál egy fiatal néger katona ült, mellette egy szőke kefefrizurás. Csodálkozó, ugyanakkor ijedt szemekkel bámultak ránk. Mintha nem is emberekkel, hanem túlvilági lényekkel találkoztak volna. Összeszedtem minden angol nyelvtudásomat és megkérdeztem.

– Please, tell me is the town far from here? – Láttam rajtuk, hogy még jobban meglepődtek. Egymásra néztek, majd a szőke megkérdezte.

– Who are you? Where are you comming from?

– We are jews and we was in a concentration camp – válaszoltam. Ismét egymásra néztek. Úgy tűnt, ők még nem találkoztak táborból szabadultakkal. A néger megnézte a térképet, s azt tanácsolta, menjünk egyenesen tovább, akkor egy Wels nevű városba érünk. Valamit súgott a szőke fülébe, az hátrafordult és egy nagyobb kartondobozt vett elő. Már épp érte akartam menni, amikor megszólalt:

– Stop... stop... not came nearer – és a dzsip mellé rakta le a csomagot. A néger beindította a motort, és elszáguldottak mellettünk. Még csak annyit hallottam, amint a szőke utánunk kiáltja:

– Good luck! – és már el is nyelte őket a messziség. Még annyi időt sem hagytak, hogy köszönetet mondjunk.

Ott álltunk a kartondoboz mellett, és néztünk egymásra. Akkor döbbentünk rá, hogy miért bámultak ránk olyan furcsán, miért nem engedtek közel magukhoz. Mi már annyira megszoktuk állapotunkat, hogy semmi különöset nem fedeztünk fel magunkon. De akkor, ahogy ránéztem Klein arcára, én is megdöbbentem. Bőre olyan áttetsző volt, hogy szinte elnyelte a nap sugarait. Olyan volt, mint egy sapkát viselő koponya. Valóban félelmetes látványt nyújthattunk, és már cseppet sem lepett meg a két katona meghökkentő viselkedése. Azon sem csodálkozhattunk volna, ha leprásoknak néznek. Pedig mennyire szerettem volna velük beszélgetni.

Akkor ismertem fel, nem volt haszontalan, hogy úgy tizenöt-tizenhat éves koromban elkezdtem angolul tanulni. A Noa Nációnálban ismerkedtem meg egy vörös hajú leánnyal, Stroli Hannával, akit több alkalommal is hazakísértem. Egy ilyen alka-

lommal kérdezte meg tőlem, hogy nem lenne-e kedvem angolul tanulni. Ismert egy jó tanárnőt, de legalább négyen kellettek ahhoz, hogy elindítson egy tanfolyamot. Már volt három jelentkező, én lettem volna a negyedik. Örömmel mondtam igent, mert így több időt tölthettem Hannával. Az angoltanárnő valóban jól tanított. Az első órától Oscar Wilde „Happy prince" című meséjét olvastuk, és mire néhány hónap múlva a végére értünk, szórólszóra tudtam az egészet. Pár hét elmúltával már csak angolul szólt hozzánk a tanárnő. A nyelvtanulás számomra nem volt nagyon nehéz, mert már beszéltem románul, jiddisül, franciát az iskolában tanultam. Álmomban sem jutott volna eszembe, hogy ilyen körülmények között fogok újra angolul beszélni.

– Te tudsz angolul? – kérdezte csodálkozva Klein, aki akkor tért magához meglepetéséből.

– Láttad, hogy tudok – mondtam neki, majd tréfálkozva hozzátettem:

– De nem sokat gyakorolhattam, mert hamar elszeleltek. – szégyenkezve hajtottam le a fejem. – Nem csodálkozom, ahogy mi kinézünk!

– Igazad van – ismerte el barátom, miközben végignézett rajtam. Én azalatt megfogtam a dobozt, ami legalább kétszer akkora volt, mint amit a vöröskereszttől kaptunk a táborban.

Leültünk egy kis tisztáson, nem messze az úttól. Felnyitottam a csomagot és örömmel állapítottuk meg, hogy nagyon sok finom ennivalót tartalmaz. És ami a legfontosabb volt, nem huszonöt részre kellett elosztanunk. Hogy ne kelljen a dobozt cipelni, testvériesen elosztottuk az élelmiszert, majd enni kezdtük. Figyelmeztettem barátomat, hogy lassan, óvatosan, mindent alaposan megrágva nyeljen le. Volt ott minden: keksz, csokoládé, cukor, pótkávé és sok minden más, amit angol nyelvtudásom ellenére sem tudtam megfejteni. Egy műanyag flaskóban ásvány-

víz volt. Kiöntöttük kulacsainkból a poshadt esővizet és azt töltöttük a helyébe. Ittunk belőle, majd egymásra néztünk, és hosszú idő óta először nagyot nevettünk. Hogy min, azt egyikünk sem tudta. De nagyon boldogok voltunk. Útnak eredtünk. A hátizsák szíja, bár a teher nem volt nagy, nyomta kiálló csontjaimat. Egy dombra érve a a messzeségben feltűntek egy nagyobb helység körvonalai. Csak Wels lehet – biztattuk magunkat. Az út, amelyen mentünk, valóban abba az irányba vezetett. Többször tartottunk pihenőt, ilyenkor mindig ettünk valamit, lassan, óvatosan. Utunk egy krumpliföld mellett vezetett el. Kelin kikapart néhányat a földből. Végre nem kellett attól tartanunk, hogy hátulról lelőnek, mégis Klein, miközben a földön guggolt, fel-fel kapta a fejét.

– Minek a krumpli? – kérdeztem barátomat.

– Majd meglátod. – A következő pihenőnél, egy elhagyott romház udvarán elővette a krumplit, a kútnál megmosta, és a csajkájába tette. Két téglát szerzett, aprófát tett alá és az amerikai csomagban talált gyufával meggyújtotta. Rövidesen ott rotyogott a krumpli a tűzön. Mind a kettőnknek nagyon ízlett. Szinte megújultunk tőle. Észre sem vettük az idő múlását, késő re járt, és még elég távolinak tűnt a város. Végre házak tűntek fel. Mivel a nap már lebukott, elhatároztuk, hogy éjszakára bekéredzkedünk valahová. Becsengettünk az első kapun. Várakoztunk, de senki sem jött ajtót nyitni. Elkeseredtünk, mert nagyon fáradtak voltunk, alig vonszoltuk magunkat. Már a harmadik helyen próbálkoztunk, de semmi eredmény. A következő háznál egy idős hölgy kinyitotta az ajtón lévő kis ablakot. Amikor meglátott, vissza akarta csukni, de akkor megszólaltam németül. Szállást kértem, mire közölte velünk, hogy a házban nincs hely, de a garázsban elalhatunk.

A garázs egyik sarkában kopott matracokat és üres zsákokat találtunk, azokból készítettünk magunknak fekhelyet a köves földön. Nem kellett bennünket ringatni, hisz oly fáradtak és

kimerültek voltunk, hogy rögtön elaludtunk. Reggel, amikor kinyitottam a szemem, alaposan körbe kellett néznem, hogy rájöjjek, hol is vagyok. Klein is felébredt. Láttam zavart tekintetén, hogy egy pillanatra ő sem tudja hol van. Aztán ettünk valamit, helyére raktuk a matracokat, és anélkül, hogy megzavartuk volna szállásadóink nyugalmát, tovább indultunk.

A városba dél körül értünk be. Mindenütt nagy volt a nyüzsgés. Egy talicskát toló, középkorú bajtársunk igazított útba. Egy óriási nagy épülethez kísért. Mint utóbb megtudtam, az Alpenjäger kaszárnyához. Azt rendezték be a lágerből kiszabadult foglyoknak. A laktanya hátsó részén deszkából épült barakkokat láttunk. Alig laktak bennük, így betelepedtünk az egyik kétágyas szobába. Nagyon kimerült voltam, ezért Klein vállalkozott arra, hogy megpróbál tájékozódni. Én a házban néztem szét. A még üres szobákban takarókat találtam. Klein sokára érkezett vissza, már megijedtem, hogy valami baja esett. Elmesélte, hogy találkozott az egyik rokonával, aki szerzett neki is helyet. Kért, hogy ne haragudjak, amiért el kell válnunk. Először meglepődtem a váratlan fordulaton, de természetesen megértettem őt. Tisztában voltam azzal, hogy előbb-utóbb útjaink szétválnak. Elbúcsúztam hát tőle. A háború befejezése után érdeklődtem utána, de senki sem tudott felvilágosítással szolgálni.

Nagyon sajnáltam, hogy el kellett válnom Kleintől, hisz együtt éltük át pokoljárásunk legnehezebb időszakait. Jó és igaz barátra leltem benne azokban a nehéz időkben. Este nehezen aludtam el, sokáig hánykolódtam az ágyban álmatlanul. Reggel, amikor felébredtem, egy merő víz voltam. Hiába akartam felkelni, nem ment. Délig feküdtem, majd felöltöztem és elmentem a kaszárnyába. A kapu előtt már többen álltak. Közölték, hogy az épületben nincs több hely, minket valahová máshová szállítanak. Leültem egy padra és várakoztam. Rövid idő múlva két teherautó érkezet, az egyikre én is felkapaszkodtam. Egy magas vaskerítésű ház bejárata előtt álltunk meg.

Amikor leszálltam a teherautóról, kíváncsian szemléltem a kétemeletes, sárga épületet. Valóságos szanatóriumnak látszott parkjával, nagy lombos fáival. Pedig eredetileg kereskedelmi iskola volt, s csak átmenetileg alakították át kórházzá.

Az alagsorba kísértek valamennyiünket. Egy német egyenruhás, középkorú férfi felszólított, hogy vetkőzzünk le. Jelenléte nagy megrökönyödést keltett. A teherautókat amerikai katonák vezették és a kísérő is valami tiszthelyettes-féle volt. A rangjelzésekkel sosem voltam tisztában. Arra nem gondoltam, hogy a kórházban német személyzettel találkozom. Csöppet sem volt meglepő bizalmatlanságunk, hisz a németek annyi sok szenvedést, fájdalmat okoztak, hogy el sem tudtam képzelni, lehet olyan is közöttük, aki nem gyűlöli a zsidókat és nem akarja őket elpusztítani. Amikor az amerikai katona visszajött, elmondtam aggodalmainkat. Látszott rajta, hogy nem egészen érti mi bajunk van. Nem volt képes beleképzelni magát a lelkiállapotunkba. Ránk nézett nagy szemével és azt mondta:

– A némettől nem kell félni. Ő most hadifogoly és mint szanitéc teljesít szolgálatot. – Amikor látta rajtunk, hogy magyarázata nem kielégítő, felém fordult és csodálkozó szemekkel kérdezte:

– Why... Why... what is the problem? – Halk, de határozott hangon válaszoltam: – It was us enough from the Germans. – Majd kissé emeltebb hangon folytattam. – Nézzen végig rajtunk. Maga még biztos nem látott koncentrációs tábort és nem tudja, hogy éheztettek és halálra kínozták több ezer bajtársunkat. Úgy lőtték agyon őket, mint a kutyákat és most... – nem tudtam tovább folytatni, mert kitört belőlem a zokogás. A katona megdöbbenve hallgatta kitörésemet, majd közelebb jött hozzám, vállon veregetett és többször is megismételte:

– Don't worry... don't worry... The war is for you finished! – Látszott rajta, hogy meghatották szavaim. Gyorsan sarkon fordult és elment. Közben többen vetkőzni kezdtek a földre dobva piszkos, tetves ruháikat. A német nem értett egyetlen szót sem

abból, amit az amerikai katonának mondtam, de azt megállapítottam, hogy nagyon udvarias és előzékeny lett. A mellettünk lévő helyiségben kopaszra nyírtak, utána megborotváltak, majd egy másik helyiségben lefürödtem. Csodálatos érzés volt. Hosszú idő után testemen éreztem a víz csiklandó melegét, a fertőtlenítő szappan illatát. A következő szobában tiszta kórházi pizsamát kaptam és egy köpenyt. Felvezettek a második emeletre, egy nagy terembe, ahol emeletes, katonai vaságyak sorakoztak. Középen egy hosszú asztal állt. Én az ajtóval szemben lévő ágy felső részét foglaltam el.

Minden nagyon furcsa volt számomra; a tiszta pizsama, a hófehér lepedő és párna, a puha takaró. Bebújtam az ágyba és azonnal elaludtam. Edénycsörömpölésre ébredtem. Az ebédet hozták. Ilyet még nem láttam. Egy tálcán kisebb-nagyobb mélyedések. Az egyikben leves, a másikban főzelék hússal, a harmadikban kompót. Leszálltam az ágyról, a hosszú asztalhoz ültem, és elkezdtem a levest kanalazni. Krémleves volt, nagyon jól esett. A főzelék, a hús... mindent megettem, és csodálatos módon nem éreztem túlterheltnek a gyomromat. Igaz, nem voltak túl nagy adagok. Az ételeket úgy készítették el, hogy figyelembe vették leromlott állapotunkat.

Mialatt aludtam, az alattam lévő ágyba is került valaki. Olyan mélyen aludt, hogy alig tudták felébreszteni. Őt is hívták enni, de amikor megpróbált felkelni, a gyengeségtől visszahanyatlott az ágyra. Kértem, hogy legalább üljön fel. Az ölébe helyeztem egy tálcát. Evett néhány falatot, majd visszafeküdt. Nagyon rossz bőrben volt. Bemutatkoztunk egymásnak, Székelynek hívták, a háború előtt textilüzletük volt a Rákóczi úton.

Székely állapota állandóan romlott, többször is én kísértem ki a WC-re, mert annyira szédült, hogy nem tudott támogatás nélkül járni. Az orvosok tífuszra gyanakodtak. Én addig azért nem kaptam meg, mert korábban beoltottak tífusz ellen.

Fertőrákoson történt, hogy az egyik napon a sátortábor bejárata előtt megállt egy mentőkocsi; egy orvos és egy idősebb ápolónő szállt ki belőle. Mindannyiunkat – még a gyengélkedőket is – sorakoztattak és közölték, hogy injekciót kapunk. Egy kicsit féltünk, mert arra gondoltunk, hogy így akarnak bennünket megsemmisíteni, de az ápolónő megnyugtatott: tífusz elleni oltást kapunk, nem kell félni tőle.

Napról napra jobban éreztem magam, és így segíteni tudtam azoknak, akik rászorultak, így többek között Székelynek is.

– Majd Pesten – mondta minden alkalommal –, meglátod Pesten meghálálom neked a jóságodat. Pár nap múlva annyira rosszul lett, hogy az egy emelettel lejjebb lévő kórterembe vitték, ahol a tífuszosokat ápolták.

Az első napokban sokat kószáltam a kórházban és a kertben. Lassan megbarátkoztam azzal a gondolattal, hogy a személyzet németekből áll. Csak a főorvos és annak helyettese volt amerikai. Amikor megtudtam, hogy a többi orvos SS, a hideg futott végig a hátamon. Nem akartam elhinni. Egy alkalommal megszólítottam a folyosón az amerikai főorvos-helyettest, és megkérdeztem tőle, igazak-e a híresztelések amit a német orvosokról terjesztenek? Csodálkozva nézett rám, majd visszakérdezett:

– Why are you wandering? Minden orvos, amikor kézhez kapja a diplomáját, eskü alatt fogadalmat tesz, hogy a betegeket köteles legjobb tudása szerint gyógyítani.

– De ezek SS-ek! – tiltakoztam.

– Never mind! Don't worry! Sorry – volt a válasz, és sietve továbbállt. Sokáig tűnődtem azon amit mondott, de sehogyan sem tudtam megemészteni, hogyan lehet az orvosi pályát összeegyeztetni azzal, hogy valaki SS. Ők voltak a nemzetiszocializmus legmegbízhatóbb hívei, az úgynevezett náci „elit". Mit volt

mit tenni, ha fenntartásokkal is, de tudomásul vennem a főorvos-helyettes magyarázatát.

Már két hete voltam a kórházban, de hiába ostromoltam a főorvost, hogy engedjen haza. Hajthatatlan volt. Hosszú előadást tartott a flektífuszról, amiből csak annyit értettem meg, hogy még nem telt le a lappangási idő. Sajnos igaza lett, mert a harmadik hét közepén engem is – ahogy akkor mondták – elkapott a gépszíj. Bár semmi fizikai fájdalmat nem éreztem, de a lázam felszökött 40 fokra. Így én is bekerültem az első emeleti kórtermek egyikébe, ahol épp megüresedett egy hely.

Soha nem felejtem el. Kinyílt a kórterem ajtaja és belépett a folyosóról a már ismert, magas, szikár, szemüveges – nekem nem túl szimpatikus – volt SS osztályos orvos. No jól nézek ki – gondoltam magamban. Egy férfiszanitéc kíséretében jött, ő volt a „kedves nővér". Miután a doktor megvizsgált, utasítást adott, hogy milyen ellátásban részesüljek. Megkérdezte, hogy tudok-e németül? Amikor igent mondtam, kérdéseket tett fel. A válaszokat a köpenye zsebéből előhúzott jegyzet füzetbe írta fel. Alapos anamnezist készített.

Miután az orvos befejezte a vizitet és az ápolóval eltávozott, körbenéztem a kórteremben. Mintegy 25-30, fehérre festett kórházi ággyal volt a tágas helyiség berendezve. A betegek többségén már a javulás jelei mutatkoztak. Az ágyak szélén ültek és egymással beszélgettek. Volt néhány súlyosabb eset is, ők a hátukon feküdtek, néha fájdalmasan felnyögtek.

A vizit után bemutatkoztam, bár akadtak páran, akiket már ismertem.

– Téged is elkapott a gépszíj? – szólalt meg régi ismerősöm Székely, miközben felkönyökölt az ágyában. Örömmel állapítottam meg, hogy állapota jobbra fordult, túl van az életveszélyen.

– Sajnos igen – válaszoltam nem túl vidáman –, de remélem túlélem, hisz látom, hála Istennek te is jobban vagy.

– Igen, valóban jobban vagyok, már csak hőemelkedésem van – mondta Székely vidáman – ha így megy, a jövő héten már haza is utazhatok.

– Az még egy kicsit odébb van – szólalt meg az ágyon ülők egyike – arra még mindannyiunknak várni kell.

Igaz volt, mert még mindig szörnyen néztünk ki a harmincharmincöt kilóra lesoványodott testünkkel.

Már öt napja feküdtem a kórteremben, és a lázcsillapítók ellenére a hőmérő higanyszála makacsul felkúszott a 40-es számig. Lázam ellenére ugyanazt a kosztot kaptam, mint a többiek. Étvágyam jó volt, amin meglepődtem. De az orvosnak az volt a véleménye, hogy mindent egyek meg nyugodtan. Az evés nagymértékben hozzájárult szervezetem regenerálódásához, s jóétvágyam csak fokozta, hogy a kórteremben esténként másról sem folyt a szó, mint az evésről, a különböző finomságokról. Mindenki elmondta, otthon mit eszik majd legelőször. A kórházi koszt nem volt rossz, és ami a lényeg: magas volt a kalóriatartalma. Az étrendet német szokás szerint állították össze, így az ízek nemigen hasonlítottak az otthoniakra. Mindent general-szósszal öntöttek nyakon.

A kórteremben nem mindig volt vidám a hangulat. Gyakran előfordult, hogy reggelre egy-két bajtársunk nem ébredt fel. Azokon a napokon rossz volt a kedvünk. Szomorúság ülte meg a lelkemet, és úgy sirattam el őket, mintha közeli hozzátartozóim lettek volna. Bármennyire is fásulttá tett Mauthausen, a halálmenet, majd Gunzkirchen, mégis minden egyes bajtársamat megkönnyeztem. Szörnyű volt arra gondolni, hogy emberek, akik annyira várták szabadulásukat, amikor mát túl voltak az emberi ész által szinte felfoghatatlan szenvedéseken, akkor hagyják itt a földi életet. Nem az orvoson múlott ezeknek az életeknek a megmentése.

Az orvos velünk egy épületben lakott. Lévén hadifogoly, éjjel-nappal szolgálatot tartott. Minden halálesetnél komor lett az

arca. Levette bepárásodott szemüvegét, és lassú mozdulatokkal megtörölte az üveget. A napi viziteknél mindenkit alaposan megvizsgált, és utasításokat adott a mellette álló szanitécnek. Az én ágyamnál általában hosszabban időzött.

A hatodik napon, miután alaposan szemügyre vette a kórlapomat, beosztottja füléhez hajolt, és súgott valamit. Miután a „kedvesnővér" távozott, a doktor leült az ágyam szélére, megvizsgálta a pulzusomat, és mint már annyiszor, megkérdezte hogy vagyok. Elmondtam, hogy napról napra gyengébbnek érzem magam, és a szívem körül olykor szorító érzéseim vannak. Összeráncolt homlokkal hallgatott végig.

– Igen, igen – mondta gondterhelten. – Tudja, a flekktífusz igen veszélyes betegség, még azok számára is, akik nincsenek olyan leromlott állapotban mint maguk. Amikor látta, hogy arcom elsápad, rögtön hozzátette:

– Persze nem mindenkinél egyformán súlyos, s mint látja – mutatott a kórteremben lábadozó betegekre –, a kimenetele sem mindig tragikus. Ami magánál aggaszt, az a magas láz. A szívpanaszai sem tetszenek nekem. Igaz – mondta szinte önmagával konzultálva – a magas láz megterheli a szivet. Tehát mindent el kell követnünk, hogy a lázat minél előbb lenyomjuk. – A szanitéc visszatért, kezében egy kisebb tállal és karján két törülközővel. Kíváncsian néztem hol az orvosra, hol rá.

– Ne féljen – mondta kedvesen az orvos – most ősi gyógyítási módszerhez folyamodunk. Vegye le a pizsamakabátot. – Amikor levettem, a „kedvesnővér" bemártotta az egyik törülközőt az állott vízbe, kicsavarta, majd mellkasom köré tekerte először a nedveset, majd rá a szárazat. Meghatározott időszakonként cserélte a priznicet. Két nap múlva a lázam 39 fokra, a következő napon 38-ra süllyedt. A közérzetem is javult, bár a szív körüli markoló érzések nem múltak el. Az orvos különböző szíverősítőket rendelt, hogy megelőzze a bajt. Tíz-tizenkét nap múlva teljesen láztalan voltam, csupán este volt hőemelkedésem. Túl

voltam a krízisen, minden remény megvolt arra, hogy felgyógyuljak.

Kezelőorvosom egyre több időt töltött el betegágyamnál. Anélkül, hogy kérdeztem volna, sokat mesélt életéről, fiatalságáról. Első meglepetésem az volt, hogy csak harminckét éves. Többnek hittem. Ezen egy csöppet sem lepődött meg.

– Az Oroszországban eltöltött közel három év az oka – mondta. Megtudtam tőle, hogy gazdag családban nőtt fel. Tagja volt a Hitler-Jugendnek, és a háború kitörése után behívták az SS-be. Az orosz fronton kórházban dolgozott. Ott sebesült meg a lába egy bombatámadásnál. Tudomása volt arról, hogy a zsidókat koncentrációs táborokba hurcolják, de azokról a kegyetlenkedésekről, amikről én beszéltem neki, nem tudott. Mindig orvos volt és csak gyógyítással foglalkozott, erre kötelezte az orvosi eskü.

Az egyik vizit alkalmával odajött hozzám, és köpenye zsebéből egy bordó fedelű könyvet vett elő és átnyújtotta nekem:

– Ezt magának hoztam. Tudom, hogy szereti a verseket. Most nyugodtan olvashatja az egyik legnagyobb német költő remekeit. – Kezembe vettem a kötetet. Mindenre számítottam, csak arra nem, hogy pont tőle Heine összegyűjtött verseit kapom ajándékba. Csodálkozva néztem a kötet fedelén az arany betűkkel vésett írást, és észre sem vettem, amikor az orvos kiment a kórteremből. Bár gót betűkkel íródott, és elég nehezen tudtam olvasni, mégis ez volt az első alkalom, hogy Heine verseit eredetiben olvashattam.

Másnap, amikor megköszöntem a könyvet, zavarba jött. Nem kérdeztem honnan van, kitől szerezte. Tudta, hogy tudom, Hitler hatalomra jutása után a zsidó művészek és tudósok műveit mágyán elégették. Hogyan maradhatott meg mégis ez a Heine kötet?

Már teljesen láztalan voltam, de nagyon legyengültem. Az orvos szerint sok pihenésre volt még szükségem.

Történt az egyik éjszaka, hogy nyugtalanul aludtam, és rosszul éreztem magam. Nem akartam szobatársaimat zavarni,

ezért magam indultam el az ügyeleteshez. A folyosón félhomály fogadott. Csupán néhány homályos égő szórta fényét a tisztára sikált kövezetre. Elindultam abba az irányba, ahol az orvost sejtettem. A folyosó végén három egymás melletti ajtó volt. Találomra benyitottam az egyik szobába, amelyben korom sötét volt. Abban a pillanatban, amikor az ajtót kitártam, egy meztelen alak nyílsebesen kiszaladt a folyosóra. Mintha ott sem lettem volna, úgy futott el mellettem. Zavaromban és meglepetésemben szinte megfeledkeztem saját bajomról és benyitottam a másik szobába. Az ágyon egy felöltözött ápoló feküdt. Álmosan rám nézett, majd megkérdezte mit óhajtok. Gyorsan elmondtam, hogy tévedésből a szomszéd ajtót nyitottam ki és... Nem tudtam folytatni, mert az ápoló felpattant és ő is eltűnt a lépcsőházban.

A fölszinten találtam meg az ügyeletet. Kopogtam az ajtón, majd beléptem. Az amerikai főorvos-helyettes volt szolgálatban.

– Mi történt? – kérdezte, amikor meglátta sápadt arcomat. Elmondtam, hogy nem éreztem jól magam, és meg akartam keresni, de véletlenül benyitottam az első emeleti sötét szobába és... Ő is félbeszakított és idegesen megkérdezte:

– And what happend after?

– A szanitéc elment megkeresni – válaszoltam. Megkönnyebbülten sóhajtott fel. Tőle tudtam meg, hogy egy lengyel fiatalembert láttam kirohanni a szobából, akinek teljesen elborult az elméje. Évekig volt koncentrációs táborban, és csak sötét szobában lehetett őt tartani, egyébként nem bántott senkit.

Június közepe táján a szanitéc mellé egy csinos helybéli nővért osztottak be. Naponként váltották egymást. Hamar összebarátkoztam Grethennel, amit elsősorban német tudásomnak köszönhettem.

Június 27-én Grethen volt szolgálatban. Reggel bejött a kórterembe, és egyenesen az ágyam felé tartott. Átnyújtotta a kezében lévő kis csomagot, és boldog születésnapot kívánt, miközben mélyen elpirult. Izgatottan bontogattam az ajándékot, amelyben

egy fogkefe és fogpor volt. Most viszont én pirultam el a fülem tövéig. Nem számítottam erre, hisz magam sem tudtam, hányadika van, nem tartottam számon.

– Ne haragudjon, hogy ezt hoztam, de kár lenne ha tönkremennének a szép fogai. Gondoltam, ennek örülni fog. – Megköszöntem, és rögtön elmentem fogat mosni. A fogpor mentolos ízű volt, olyan, amit nagyon szerettem.

Amikor bevonultam, természetesen volt fogkefém és fogkrémem is. Idővel a fogkefém teljesen elkopott, pótolni nem volt lehetőségem... Egy kevés maradék fogkrémre még Mauthausenben bukkantam, a hátizsákom alján lapult. Akkor ujjammal bekentem fogaimat, de olyan jóízű volt, hogy azonnal lenyeltem. Az utolsó adagot Gunzkirchenben „fogyasztottam" el.

Állapotom napról napra javult, és gondolataim állandóan otthon jártak. Egyre erősebb volt bennem a vágy, hogy végre hazakerüljek. Az amerikai főorvossal többször beszéltünk erről, de kérte, legyek türelemmel, mert még egyetlen magyar csoport sem utazott haza. Különben is várjam meg a szíverősítő kúra végét. Nem volt mit tennem, meg kellet hajolnom az érvei előtt.

Gyönyörű napsütötte júliusi idő volt. Az iskola szépen gondozott parkjában sétálgattam, vagy a gesztenyefák árnyékában egy padon pihentem a kerítés közelében. Figyeltem az arra haladó embereket és arra gondoltam, hogy milyen jó is lenne egy kicsit a városban kószálni. Bár felszabadultam, de igazán szabadnak még nem éreztem magam. Civil ruhám nem volt, és egy szál pizsamában, kórházi köntösben nem indulhattam el városnézésre.

Július vége felé a szokásos reggeli vizithez érkezett orvosunk az ápoló kíséretében. Arcukról láttam, hogy nagyon rossz hangulatban vannak. Amikor az ágyamhoz értek és köszöntek, hang-

jukból is rosszkedv csendült ki. A doktor rám nézett. Mély szomorúság ült a szemében és csak annyit mondott:

– Sajnos útjaink elválnak, ma látjuk egymást utoljára.

– Mi van? Mi történt? – kérdeztem értetlenkedve.

– Holnap elvisznek bennünket a fogolytáborba – mondta elcsukló hangon. Ezután átadott egy összehajtogatott papírlapot.

– Ez egy kórházi elbocsátó – természetesen nem hivatalos – és ne haragudjon, hogy kézzel írtam, remélem el lehet olvasni. Amikor otthon lesz, adja át a kezelőorvosának, és nagyon vigyázzon magára. – Kezet nyújtott, keményen megszorította még gyenge ujjaimat, sarkon fordult és kiment a kórteremből. A szanitéc is elköszönt.

Néhány nap múlva az amerikai főorvos jelent meg egy őrmester kíséretében, és összeírták, ki hová óhajt hazatérni. A kórteremben rajtam kívül még két erdélyi volt, a többiek Budapestről kerültek oda.

Másnap teherautók álltak meg az iskola előtt és elszállítottak bennünket Linzbe. Emlékezetes út volt. Nemcsak azért, mert tudtuk, hogy rövidesen otthon leszünk, de szédületes volt, ahogy a néger sofőr vezetett. Egész idő alatt attól féltünk, hogy kirepülünk a száguldó teherautóból. Megkönnyebbülten sóhajtottunk fel, amikor egy hatalmas kaszárnya udvarán megálltunk. Beterelték bennünket egy nagy terembe, ott le kellett vetkőzni, és valamiféle egyenruhát ölteni magunkra. Furcsán éreztem magam, amit szóvá is tettem, de az egyenruhás amerikai csak a vállát vonogatta.

– Sajnos civil ruhánk nincs. Amíg hazaérnek jó lesz, utána akár el is dobhatják.

Még aznap délután kivittek az állomásra. Tiszta ágyneművel megvetett hálókocsiba szálltunk, és a vonat elindult rég vágyott otthonunk felé.

EPILÓGUS

Ausztrián és Jugoszlávián keresztül vezetett az utunk. Az osztrák–jugoszláv határon partizánok fogadták szerelvényünket. Szólt a fúvószenekar, bennünket ünnepeltek. Mindenki nagyon barátságos és szívélyes volt. Az egyik partizán fogta a sapkámat – ami egyébként német katonasapka volt – és helyébe az övét tette a fejemre. Szép fogadtatásban részesültünk Ljubljanában és különösen Zágrábban. Műsorral egybekötött ünnepséget rögtönöztek, és az egész napot egy szépen berendezett kaszárnyában töltöttük. Egy fiatal zsidó partizán megmutatta nekem a várost, elvitt egy cukrászdába, majd moziba mentünk. Sokat kellett mesélnem a munkaszolgálatról, de különösen Mauthausenről és Gunzkirchenről.

1945. július 31-én léptem át a román határt. Temesvárott a Joint vendégei voltunk. Két nap múlva vonatra szálltam és irány Kolozsvár! Leírhatatlan izgalom fogott el, amikor befutott a vonat a kolozsvári pályaudvarra. Dél volt. Gyors lépésekkel elindultam az Árpád út irányába. Amikor házunk kapujához értem, szívem verését a torkomban éreztem. Bekopogtam. Egy idősebb nő nyitott ajtót és csodálkozva nézett rám. Megmondtam ki vagyok, mire betessékelt. Elmondta, hogy bombatámadás érte a lakásukat, és idetelepítették őket. Csalódottan léptem ki a ház kapuján. Az utcán egy ismerősömmel találkoztam, akitől megtudtam,

hogy a deportálásból hazatérteknek a Péter-Pál villában biztosítottak szállást. Izgatottan mentem oda, és első dolgom az volt, hogy a szüleim iránt érdeklődtem, de senki nem tudott róluk semmit. Nagyon el voltam keseredve. Szomorúság töltötte el a szívemet. Nem így képzeltem el a hazatérést.

Elhatároztam, hogy Pestre utazom. Amikor bácsikám meglátott, úgy bámult rám, mint egy kísértetre. Judit, a legnagyobb lány mondta el az okát. Ő úgy tudta, hogy engem '44-ben elfogtak a nyilasok és a Dunába lőttek. Anyámnak és húgomnak is ezt mondták. Azonnal a pályaudvarra mentem, és kalandos körülmények között visszautaztam Kolozsvárra. Siettem a Péter-Pál villába.

Elérkezett a várva-várt pillanat, amiről annyit álmodtam, amire annyira vágytam. Végre magamhoz ölelhettem anyámat és húgomat. A zokogástól nem tudtunk szóhoz jutni. Az öröm könnyei vegyültek a fájdalom könnyeivel, hisz drága apám még nem volt velünk.

Anyámék elmondták, hogy Pesten a nagybátyámék a halálhírrel fogadták. Szegény anyám egész Kolozsvárig siratott. Amikor a Péter-Pál villában megtudta, hogy élek, akkor újra megnyugodott. Apámról semmit sem tudtak, utoljára akkor látták, amikor Auschwitzban szétválasztották a férfiakat és a nőket.

Nem adtam fel a reményt. Szinte fanatikusan hittem, hogy apám életben van, és vissza fog térni. Egy októberi napon találkoztam a Kertész nevezetű borbéllyal, akinek az Egyetem utcában volt üzlete. Ismertem őt még a háború előttről. Az üzlet előtt állt és a főtér felé nézett, mintha várna valakit. Köszöntem, de először nem ismert meg. Amikor megmondtam ki vagyok, barátságosan üdvözölt. Kérdezés nélkül mondta el, hogy Auschwitzban egy barakkban volt apámmal. Onnan Dachauba vitték őket. Egy ideig apám is jól volt, dolgozott, de aztán megbetegedett és a gyengélkedőre került. Akkor látta őt utoljára. A dachaui tábor evakuálásakor a gyengélkedőket elszállították Kauferingbe.

Hogy aztán mi történt vele, azt nem tudta megmondani. Szomorúság és bizakodás keveredett bennem a hír hallatára. Minden nap kimentem az állomásra és vártam, hogy valamelyik vonattal megérkezik. Nem tudtam nyugodni. Elhatároztam, hogy felutazom Budapestre. Elmentem a Jointba és azon keresztül próbáltam kerestetni. Naponta bejártam, hátha kapok valamilyen hírt. Látták kétségbeesésemet és folyton biztattak, legyek türelemmel, hisz vannak még, akiket kórházakban gyógykezelnek és nem tértek vissza. Nem volt mit tennem, reménykedtem. Mint egy alvajáró, úgy jártam az utcákon, és azon vettem észre magam, hogy arra megyek, amerre 1943-ban apámmal sétáltam. A Városligetben leültem arra a padra, amelyen utoljára oly hosszan elbeszélgettünk. Órákig ültem ott magam mellé képzelve apámat, akinek annyi mindent köszönhettem.

Oly sokkal tartozom neki. Milyen boldog lennék, ha mindezt neki, személyesen mondhatnám el. Szinte látom, hogy szerényen elhárítaná köszönetemet, de belül végtelen boldogság töltené el.

Évek teltek el, s még akkor is reménykedtem, hogy viszontlátom egyszer. Elvesztésébe nem tudtam és nem akartam beletörődni.

1974-ben Münchenben jártam. Megkértem ismerőseimet, hogy vigyenek el Kauferingbe, apám legutolsó tartózkodási helyére. Azért nem mentem korábban, mert féltem, nem fogom kibírni azt a megrázkódtatást, amit e hely okoz majd nekem. December volt, és abban az évben rengeteg hó esett.

Kauferingbe érve egy járókelő mutatta meg az irányt az egykori melléktábor felé. Nem messze a falu határától megtaláltuk azt a festett táblát, amely az utat mutatta. Leállítottuk az autót és kiszálltunk. Megkértem kísérőmet, hogy ne jöjjön velem, én pedig elindultam a félméteres hóban. Szívem hol gyorsan vert, hol meg úgy éreztem, megáll. Nem messze az úttól egy kerítéssel

körülvett facsoport emelkedett ki a hóborította tájból. A magasba nyúló fenyőfák között egy fekete márványból készült emlékmű állt. Földbe gyökerezett a lábam, térdeim remegni kezdtek, szívem hevesen kalapált. Még tettem néhány bizonytalan lépést, próbáltam elolvasni az aranybetűkkel bevésett szöveget, de minden elsötétült előttem, és arccal a friss hóra buktam. Zokogtam, mint egy kisgyerek. Egész testemben remegtem és szinte hallottam, amint velem sírnak az égbe nyúló fák is.

Nem emlékszem, mennyi ideig feküdtem ott, csak arra, hogy magam előtt láttam az apámat. A megkínzott, csontig lesoványodott testét, beesett arcát, amelyből melegen fénylő szeme szeretettel tekintett rám.

Feltápászkodtam és néhány erőtlen lépést tettem a kőig. Szívemet hozzászorítottam a márványhoz, és szememet behunyva elmondtam a *káddis*t. Amikor ismét kinyitottam a szemem és a sötét felhőkkel takart égre néztem, egy darabon mintha kettévált volna, és egy fénysugár hullott a tisztásra, rejtélyes fénnyel világítva meg az emlékművet.

Éreztem, hogy apám ott van, letöröli könnyes szemem, és a kezemet megfogva visszavezet az életbe.

Amikor ezt a könyvet írtam, éreztem, hogy ő fogja a kezemet, ő vezeti a tollat és irányítja gondolataimat. Az ő emlékét akartam megörökíteni, és azét a hatmillió zsidóét, akik az őrült hitleri fasizmus legkegyetlenebb gépezetének, a koncentrációs táboroknak az áldozatai lettek.

Tudja-e?

A magyar könyvkiadás legnagyobb könyvsikere,
Maria Treben: Egészség Isten patikájából
című munkája
a HUNGA-PRINT Kiadó gondozásában jelent meg.

Sikerkönyveink megrendelhetők:

Paulina–dr. Jánosi: Pénzt vagy életet? (Orvos a hálapénzről)
C. Hilton: Ayrton Senna (A FORMA–1 géniusza)
John Hands: Ördögi akció
Agatha Christie: Harmadik lány
Agatha Christie: Lord Edgware rejtélyes halála
Jack Higgins: Leszámolás...
Kovács–Traub: A hullámos papagáj
Antalffy Tibor: Ausztráliába disszidáltam
L. R. Robinson: Versenyfutás a halállal
Peter C. Hubschmid: Ételkülönlegességek fokhagymából
Házi czukrászat és befőttek könyve
Kondor–Doszpod–Hollós–Jónás: Hatodik érzék

Előkészületben:

M. Tierra: Gyógyfüveskönyv
J. Lust–M. Tierra: A természetes gyógymódok bibliája
Horváth Edit: Álmoskönyv
D. Karácsony Irén: Egészséget (is) akarok!
(A változtatás jogát fenntartjuk!)

*

Ha európai színvonalú nyomdai munkára van szüksége
– jegyzetet, folyóiratot, könyvet, újságot,
prospektust, szórólapot, meghívót, névkártyát stb. kíván készíttetni –
forduljon a **HUNGA-PRINT** nyomdájához!

A HUNGA NYOMDA – MINŐSÉGI NYOMDA!

Nyomdánk – Önért!

*

Üzletkötőknek jutalék!

*

Címünk:

1147 Budapest, Miskolci u. 153.
Telefon: 252-3210, 252-7486 | Telefax: 252-7754
2234 Maglód, Kastély köz 2.

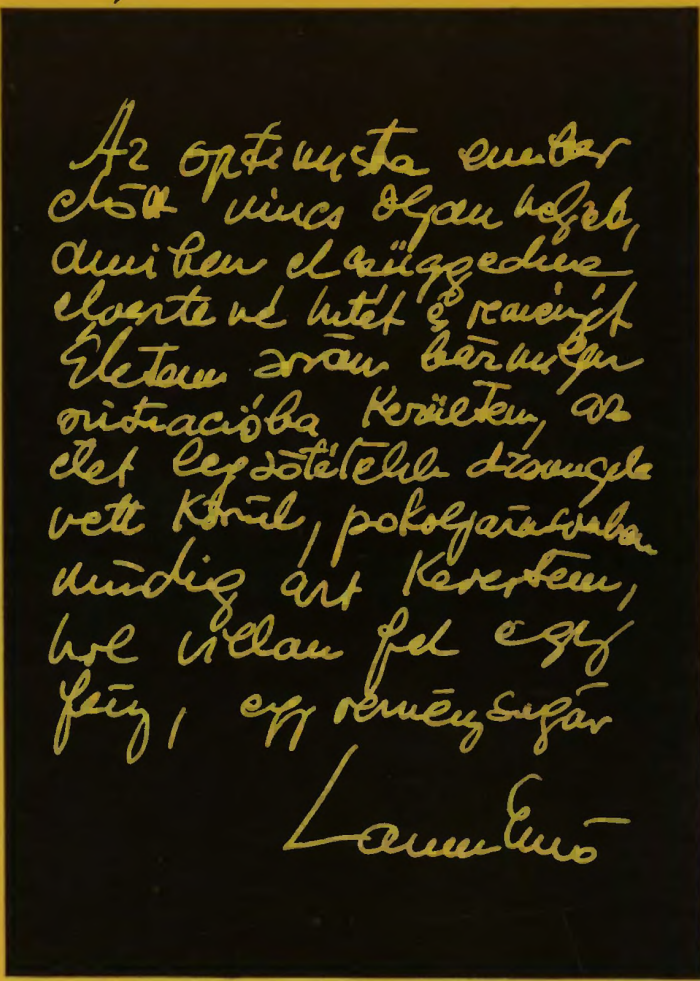

HUNGA PRINT
NYOMDA & KIADÓ

128,-Ft